



ważn@historia Starożytność

Gdzie narodziła się starożytna cywilizacja? Czy Hannibal podróżował przez Alpy na słoniu? W jakich religiach występuje postać Archanioła Gabriela? Poszukaj odpowiedzi w e-podręczniku.

- [Prehistoria](#)
- [Cywilizacja Mezopotamii](#)
- [Starożytny Egipt](#)
- [Lud jedyne Boga – starożytny Izrael](#)
- [Początki cywilizacji greckiej. Sparta i Ateny](#)
- [Kultura i wierzenia starożytnych Greków](#)
- [Starożytna Grecja – powtórzenie](#)
- [Rzym – od założenia miasta do powstania republiki](#)
- [Rzym – czas podbojów](#)
- [Narodziny cesarstwa rzymskiego](#)
- [Kryzys i upadek cesarstwa rzymskiego](#)
- [Dokonania starożytnych Rzymian](#)
- [Rzym - miasto, które stało się imperium – powtórzenie](#)
- [Narodziny i rozwój chrześcijaństwa](#)
- [Arabowie i świat islamu](#)

Bibliografia:

- Opis rajskiej krainy o nazwie Dilmun, tłum. K. Szarzyńska, K. Łyczkowska.
- Biblia Tysiąclecia, Poznań 2003.

- Tukidydes, Wojna peloponeska, tłum. K. Kumaniecki, Warszawa 1988.
- Plutarch, Marek Klaudiusz Marcellus, tłum. Mieczysław Brożek, Warszawa 1988.
- Kwintyliian, Kształcenie mówcy XI, 3, 85, tłum. M. Brożek, Wrocław 1966.
- Koran - opis raj, [w:] , Koran, tłum. Józef Bielawski.



Pierwsi ludzie



Contentplus.pl sp. z o.o., Sol90, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl

Najdawniejsze dzieje człowieka, aż do czasu wynalezienia pisma około 4000 lat p.n.e. nazywamy **prehistorią**. To najdłuższy okres w dziejach ludzkości, który obejmuje wiele milionów lat.

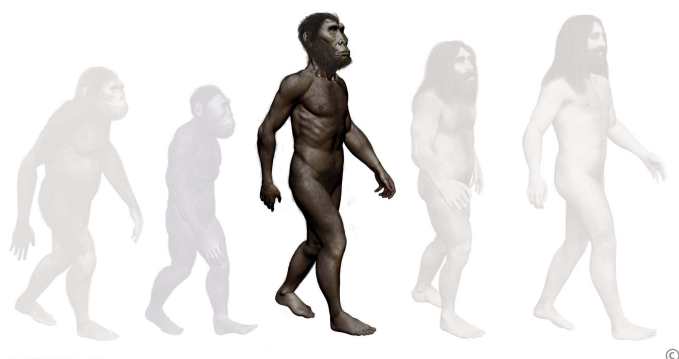
Około 2,5 mln lat temu we wschodniej Afryce pojawił się **Homo habilis**, czyli **człowiek zręczny**. Nazwa została mu nadana, ponieważ uznano go za pierwszego twórcę narzędzi kamiennych, prymitywnych toporków o owalnych kształtach. Prawdopodobnie *Homo*

habilis był padlinożercą. Narzędzia, którymi się posługiwał, nie nadawały się do polowania na większą zwierzynę, musiał więc żywić się mięsem martwych zwierząt.



Homo habilis

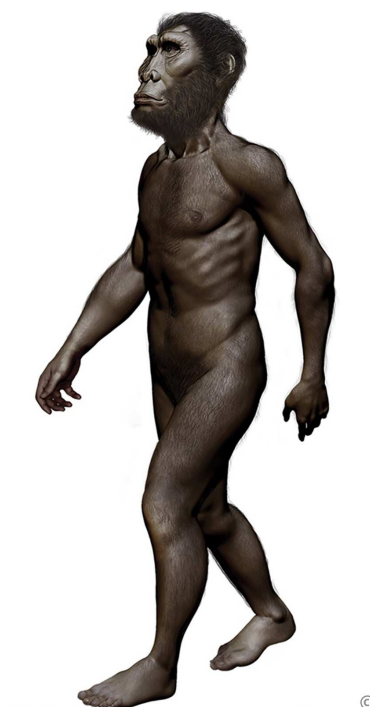
Contentplus.pl sp. z o.o., Sol90, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl



Homo erectus

Contentplus.pl sp. z o.o., Sol90, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl

Z *Homo habilis* wykształcił się ***Homo erectus***, czyli **człowiek wyprostowany**. Pojawił się on w środkowo-wschodniej Afryce około 2 mln lat temu. Wynalazł oszczep, którym mógł polować na antylopy, bawoły, konie i bizona. Umiał również łowić ryby i owoce morza.



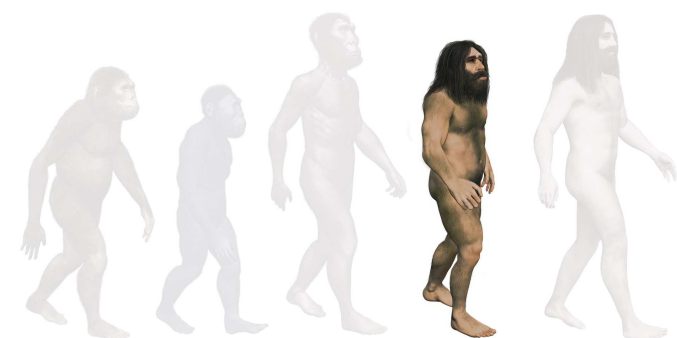
Homo erectus

Homo erectus potrafił **rozniecać ogień**. Robił to przez pocieranie o siebie kawałków drewna albo przez uderzanie krzemieniem o skałę zawierającą minerały żelaza.

Polecenie 1

Jak sądzisz, do czego praludzie mogli wykorzystać umiejętność rozpalania ognia?

Coraz lepiej rozwinięte mózgi naszych przodków potrzebowały urozmaiconej, wysokokalorycznej diety. Jedzenie mięsa dostarczało znacznie więcej kalorii niż dieta wegetariańska. Wspólne polowania wymusiły konieczność współpracy i stworzenie zbiorowisk opartych na rodzinie oraz podziale pracy według płci lub wieku. *Homo erectus* żył w małych, liczących kilka osobników grupach. Musiał ciągle wędrować w poszukiwaniu pożywienia, ponieważ nie znał jeszcze hodowli ani rolnictwa.



Homo neanderthalensis

Contentplus.pl sp. z o.o., Sol90, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl

Prawdopodobnie potomkiem *Homo erectus* był ***Homo neanderthalensis*** – **człowiek neandertalski (neandertalczyk)**, który pojawił się w Europie około 400 tys. lat temu. Neandertalczyk prowadził jeszcze koczowniczy tryb życia, ale wykazywał już aktywność, która nie była związana tylko z zapewnieniem sobie jedzenia i schronienia, na przykład wyrabiał ozdoby z muszli. Zmarłych chował w jaskiniach, okrywając ciała kwiatami oraz zostawiając

przy nich narzędzia i kości zwierząt. Bardzo możliwe, że posługiwał się mową i żył w zorganizowanych grupach. Z niewyjaśnionych dotąd powodów ten ostatni, najbliższy przodek współczesnego człowieka wymarł około 24 tys. lat temu.



Neandertalczyk

Contentplus.pl sp. z o.o., Sol90, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl

Jak żyli pierwsi ludzie?

Praludzie żyli w **gromadach** na tyle licznych, aby ich członkowie mogli razem bronić się przed drapieżnikami i zdobywać pożywienie. Takie grupy nie mogły być jednak zbyt duże, żeby za szybko nie wyczerpać żywności znajdującej się w najbliższym otoczeniu. Mimo to nasi przodkowie musieli i tak regularnie przemieszczać się w poszukiwaniu zwierzyny i miejsc, w których sezonowo dojrzewały rośliny. Ponieważ często wędrowali, wystarczały im naturalne schronienia. Wykorzystywali jamy powstałe po upadku drzew, groty oraz jaskinie. Kiedy robiło się zimno, wznosili proste schronienia z gałęzi, kijów, kości, skór i liści.



Polowanie na niedźwiedzia

Contentplus.pl sp. z o.o., Sol90, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl

Pierwsi ludzie powoli poznawali reguły rządzące światem zwierząt i roślin. Zdobywali wiedzę poprzez obserwację oraz metodą prób i błędów. Z czasem uczyli się, w jaki sposób i na które zwierzęta polować, a także jakie rośliny zbierać. Wspólne konstruowanie pułapek na zwierzynę czy konieczność przekazywania łowieckich doświadczeń doprowadziły do

wykształcenia lepszej komunikacji i współpracy. Mężczyźni zajmowali się polowaniem, kobiety zaś zbierały rośliny i opiekowały się dziećmi.



Polowanie na mamuta

Contentplus.pl sp. z o.o., Sol90, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl

Polecenie 2

Przyjrzyj się uważnie powyższej ilustracji. Opisz broń, którą posługiwali się w czasie polowania praludzie. Zwróć uwagę, w jaki sposób dzielono pracę pomiędzy uczestników obławy.

Polecenie 3

Zastanów się, w jaki sposób polowania mogły wpływać na rozwój komunikacji między praludźmi.

Contentplus.pl sp. z o.o., Sol90, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl

Warsztat pracy

Wielkim przełomem w historii gatunku ludzkiego było opanowanie **umiejętności wytwarzania i doskonalenia narzędzi**. Prawdziwą rewolucją technologiczną było na przykład użycie zwykłego kija do wygrzebywania jadalnych korzeni z ziemi. Pierwsi ludzie potrafili wykorzystać najmniejszy fragment zdobyczy. Z poroża jelenia robili proste toporki

czy kilofy. Kolejnym krokiem była **obróbka kamieni**, które kształtowano za pomocą innych, twardszych. Tak powstały ostre jak noże **odłupki**, a potem dopasowane do dłoni tzw. **pięściaki** z krzemieni czy kwarcu. Z czasem zaczęto wytwarzać coraz bardziej skomplikowane kamienne narzędzia: topory, młoty, noże i groty. Służyły one do zabijania i oprawiania zwierząt, zbierania roślin, wykopywania korzeni, budowy szałasów i czyszczenia skór.

Ćwiczenie 1

Zaznacz na ilustracji tę część pięściaka, która służyła do trzymania narzędzia. Uzasadnij swój wybór.

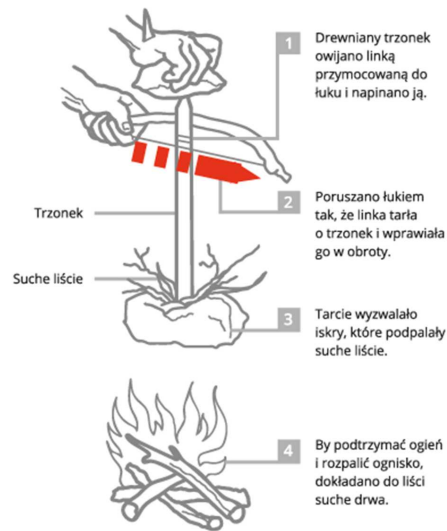


Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY-SA 4.0.

Jak człowiek rozpalił ogień?

Od około miliona do pół miliona lat temu człowiek zaczął posługiwać się **ogniem**, a z czasem nauczył się go **rozniecać**. Robił to przez pocieranie o siebie kawałków drewna albo przez uderzanie krzemieniem o skałę zawierającą minerały żelaza. W ten sposób krzesał iskry, którymi można było podpalić suchą trawę albo mech. Ogień zapewnił ludziom ciepło i światło. Dzięki niemu mogli odpędzać drapieżniki i przygotowywać pokarm. Gotowane, smażone i pieczone jedzenie (nie tylko mięso, lecz także np. dzikie zboża) było smaczniejsze, bardziej miękkie i łatwostrawne, a na dodatek dłużej zachowywało wartości odżywcze.

JAK KRZESANO Ogień



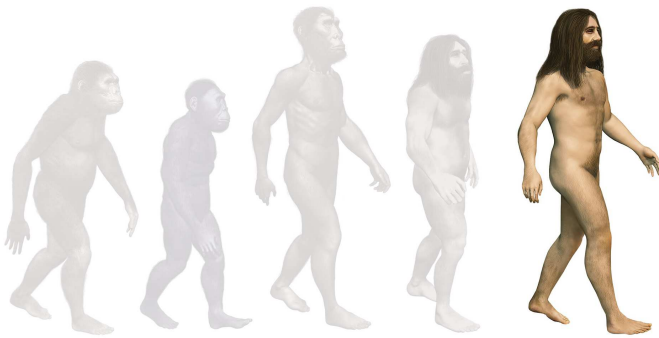
Contentplus.pl sp. z o.o. Sol90, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl

©

Jak krzesano ogień

Contentplus.pl sp. z o.o., Sol90, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl

Człowiek rozumny



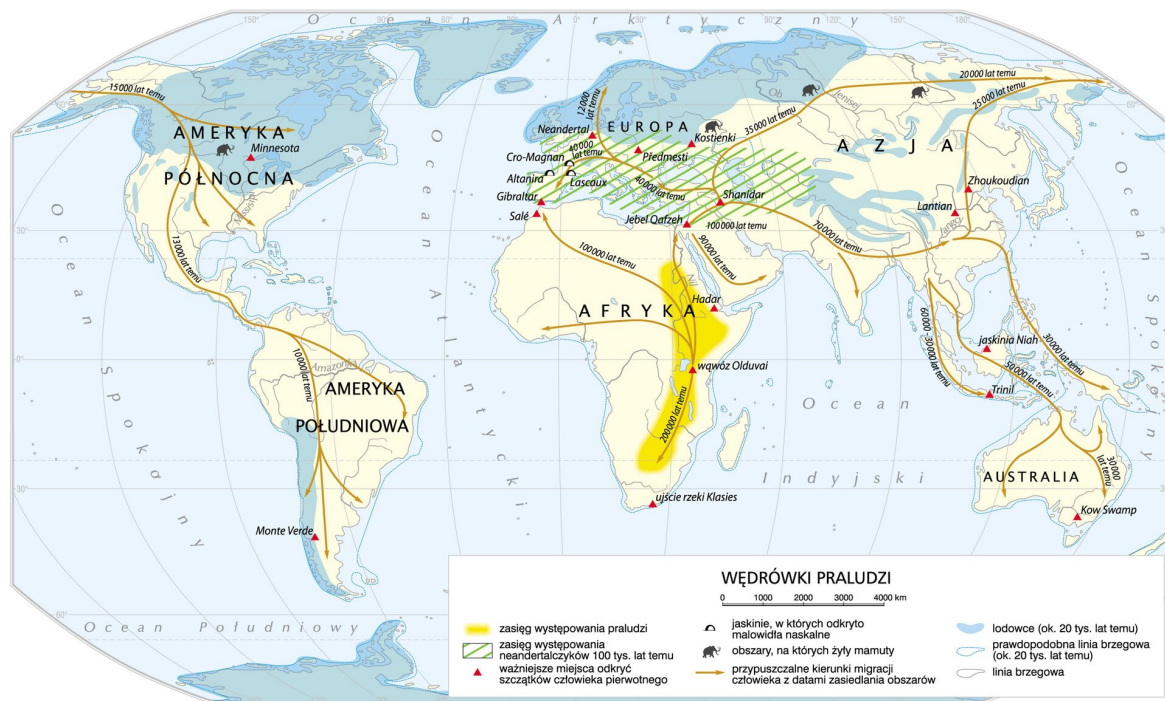
Contentplus.pl sp. z o.o. Sol90, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl

Homo sapiens

Contentplus.pl sp. z o.o., Sol90, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl

Około 200 tys. lat temu – w czasie, gdy żyli wciąż neandertalczyki – pojawił się na Ziemi ***Homo sapiens***, czyli **człowiek rozumny**: gatunek, którego jesteśmy przedstawicielami. Prawdopodobnie neandertalczyki mieli jeszcze kontakty z ludźmi rozumnymi – z najnowszych badań wynika, że 4% naszego DNA, czyli sekwencji kodu genetycznego, wywodzi się od człowieka neandertalskiego.

©



Wędrowki praludzi
Krystian Chariza i zespół,

Polecenie 4

Wyjaśnij, w jakiej kolejności człowiek rozumny zasiedlał obszary Ziemi.

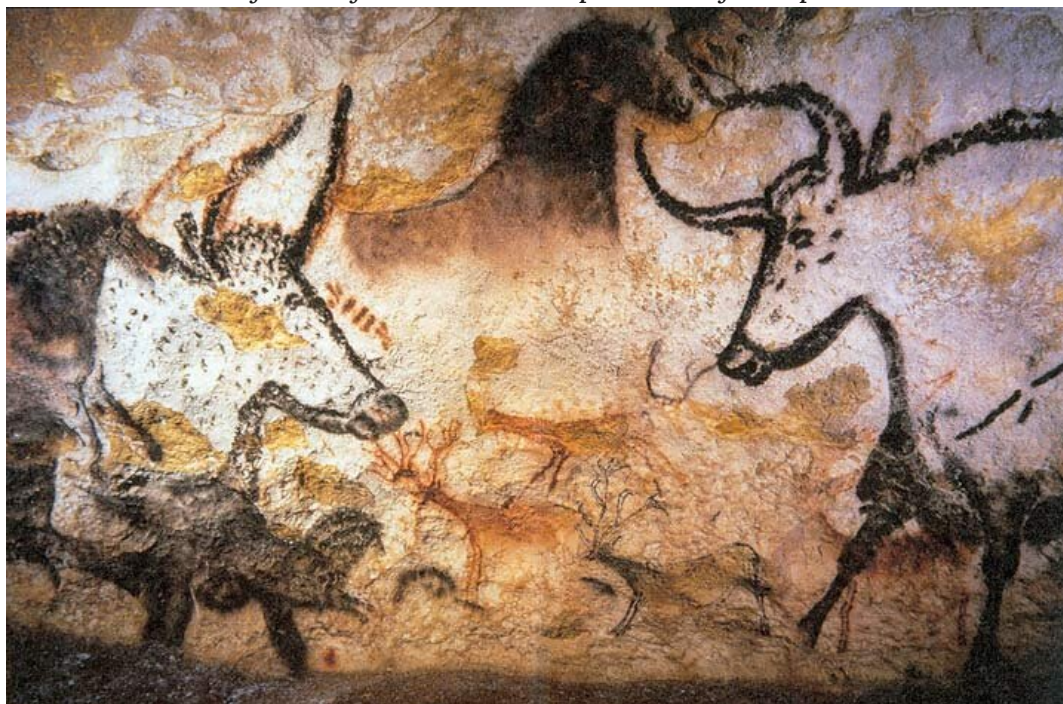
Człowiek z Cro-Magnon

W 1868 roku w południowej Francji znaleziono szkielety człowieka rozumnego. Szczątki znajdowały się w rodzaju schroniska skalnego o nazwie Abri de Cro-Magnon (czyt. kro manion). Od miejsca znaleziska ten najstarszy podgatunek *Homo sapiens* został nazwany **człowiekiem z Cro-Magnon (kromańczykiem)**. Występował on w Europie w okresie 43–10 tys. lat p.n.e. Pod względem anatomicznym był identyczny ze współczesnym człowiekiem. Kromańczyk pozostawił po sobie wyraźne ślady sztuki. Tak



Położenie jaskiń: Altamiry i Lascaux
Contentplus.pl sp. z o.o.,

zwane **malarstwo jaskiniowe** podziwiamy do dziś m.in. w jaskiniach: Lascaux (czyt. lasko) w południowo-wschodniej Francji i Altamirze w północnej Hiszpanii.



Jelenie namalowane w grocie w Lascaux we Francji

domena publiczna



Bizon z groty Altamiry w Hiszpanii

domena publiczna

Prehistoryczne malowidła przedstawiały zazwyczaj wielkie zwierzęta: bizona, antylopy, konie oraz wymarłe już tury i mamuty. W jaskiniach znajdują się także schematyczne rysunki postaci ludzkich. Malarstwo jaskiniowe jest dla nas kopalnią informacji. Badacze zauważyli na przykład, że niektóre wizerunki mężczyzn są pozbawione zarostu. Można stąd wysnuć wniosek, że nasi przodkowie umieli się już golić. Mogli używać do tego zaostrzonych muszli.

Polecenie 5

Czego dowiadujemy się o życiu prehistorycznych ludzi z malowideł naskalnych? Przyjrzyj się fotografiom. Możesz obejrzeć także film na oficjalnej stronie jaskini z Lascaux <http://www.lascaux.culture.fr> (brak polskiej wersji językowej strony).

Człowiek z Cro-Magnon



Venus z Willendorfu to niewielka figurka z wapienia, która powstała 28–25 tys. lat p.n.e. Nie jest jedynym takim posążkiem – w Europie odnaleziono ich ponad dwieście. W czasach prehistorycznych pulchna kobieta była ideałem. Jej kształty dowodziły, że w społeczności nie brakuje mięsa i że mężczyźni sprawdzili się jako myśliwi. Szerokie biodra i piersi potwierdzały zdolność do rodzenia zdrowych dzieci. Kiedy archeolodzy zaczęli odnajdować takie prehistoryczne figurki, doszli do wniosku, że przedstawiają one pierwsze kobiece bóstwa. Nazwano je więc paleolitycznymi Wenus (od imienia greckiej bogini piękna).

Venus z Willendorfu
domena publiczna



Rekonstrukcja jednego z najstarszych znanych siedlisk człowieka prehistorycznego – chaty wykonanej z kości mamuta w Meziriczi na Ukrainie, 15–13 tys. lat p.n.e.

Nandaro, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

Chata na powyższej ilustracji jest dziełem człowieka z Cro-Magnon. Na siedlisko składało się łącznie 384 kości pochodzących z mniej więcej 95 różnych zwierząt. Najważniejsze były ciosy mamutów, które dochodziły aż do 5 m długości. Służyły one mamutom do odkopywania roślin spod głębokich warstw śniegu.

Teoria ewolucji

Contentplus.pl sp. z o.o., Sol90, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl

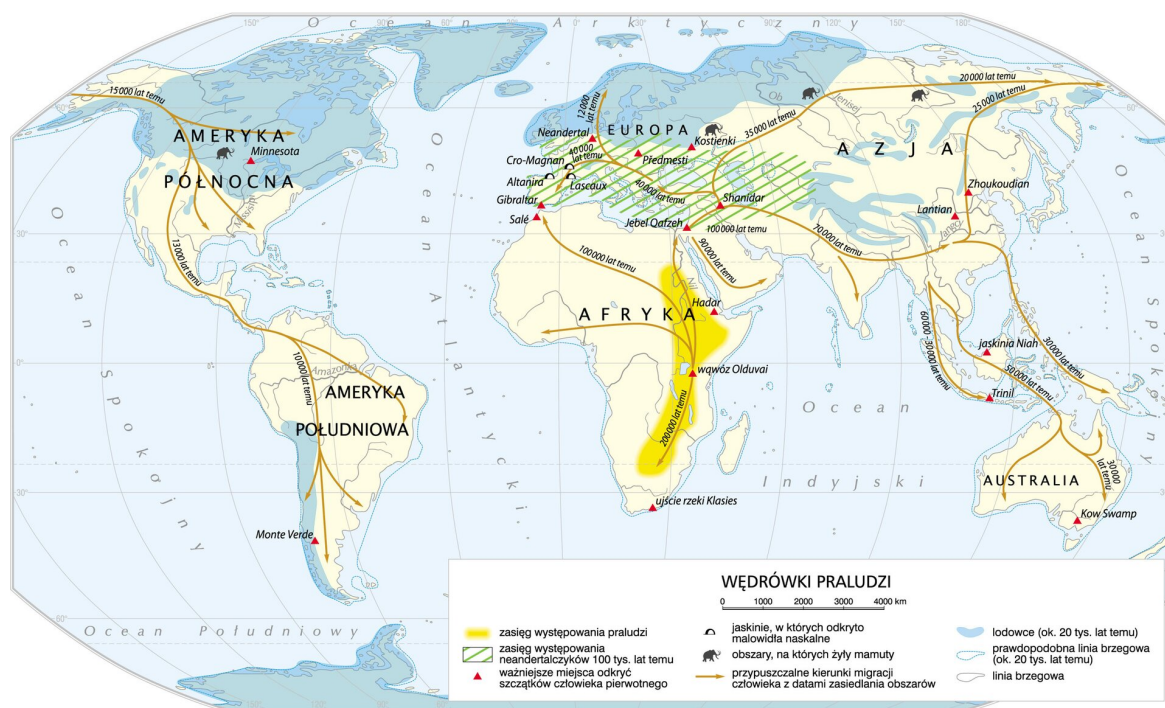
Teorię **ewolucji** sformułował w XIX wieku brytyjski uczony **Karol Darwin**. Jego zdaniem istota mechanizmu ewolucji polega na pojawianiu się nowych, biologicznych cech u danych osobników, np. ulepszeń w konstrukcji ciała, które ułatwiają rozmnażanie się i umożliwiają przetrwanie.

Polecenie 6

Opisz, w jaki sposób zmieniał się na przestrzeni setek tysięcy lat wygląd praludzi.

Epoka lodowcowa

Na czasy człowieka prehistorycznego przypada odrębna epoka w historii Ziemi, **plejstocen**. Nazywana jest również **epoką lodowcową** ze względu na olbrzymie lodowce, które pokrywały wtedy duży obszar północnej Europy, Azji i Ameryki, a także część Afryki i Nowej Zelandii. W okresie największych zlodowaceń pokrywały one jedną trzecią powierzchni Ziemi. Epoka lodowcowa trwała 2,6 mln lat, aż do ocieplenia klimatu kilkanaście tys. lat temu. Cechował ją zimny, suchy klimat i niewielka ilość opadów. W takim środowisku rozwijały się specyficzne gatunki zwierząt, typowe dla tzw. „ery wielkich ssaków”, np. mamuty, nosorożce włochate, prażubry, renifery i jelenie olbrzymie.



Wędrówki praludzi

Krystian Chariza i zespół,

Polecenie 7

Powiedz, w którym momencie epoki lodowcowej pojawił się w Europie człowiek rozumny.



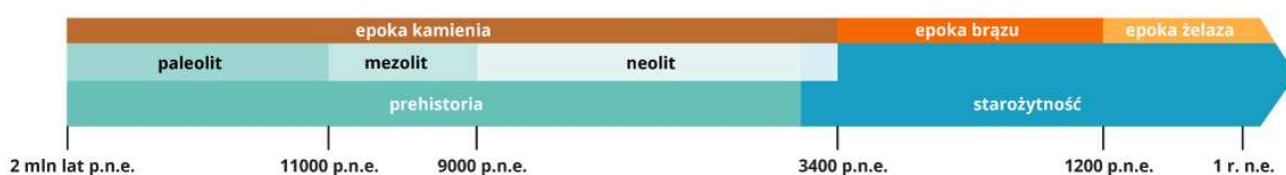
Mamut nazwany Dimą znaleziony w 1977 roku niedaleko Magadan we wschodniej Rosji
domena publiczna

W 2002 roku w Jukagirze, w Jakucji, na Syberii znaleziono doskonale zakonserwowane w lodzie ciało mamuta, dorosłego osobnika płci męskiej z około 21–17 tysiąclecia p.n.e. Zachowały się jego skóra, futro, a nawet ciosy. Wnętrznosci i naddtrawiona treść pokarmowa umożliwiły naukowcom rekonstrukcję diety zwierzęcia.

Polecenie 8

Jak sądzisz, jakie korzyści mogło przynieść prehistorycznym łowcom upolowanie takiego mamuta?

Rewolucja neolityczna



Około 14 tys. lat temu klimat zaczął się ocieplać. Kończyła się epoka lodowcowa: lodowce topniały, podnosił się poziom wód i zwiększały się opady. Powstawały nowe rzeki i jeziora. Uwolnione od lodu wielkie równiny półkuli północnej zarastały bujną roślinnością, drzewami, łąkami, a także dzikim zbożem. Większość wielkich ssaków wymarła, więc w lasach żyła głównie drobna zwierzyna. Człowiek musiał dostosować się do nowych warunków życia. Do tej pory żył on we wspólnotach **zbieracko-łowieckich**, które przenosiły się z miejsca na miejsce w poszukiwaniu pożywienia. **Około 8 tys. lat p.n.e.** na terenie tzw. **Żyznego Półksiężycy** na Bliskim Wschodzie człowiek zaczął **uprawiać rolę**, żeby zapewnić sobie stały dostęp do pożywienia. Ludzie zaczęli prowadzić **osiadły tryb życia** i zamieszkali w osadach złożonych z niewielkich chat. Zamiast polować, zaczęli **hodować zwierzęta**, początkowo przede wszystkim kozy, owce i świnie, a z czasem drób. Hodowla zapewniała im mięso, mleko, wełnę i skóry. Ludzie opanowali umiejętność wypalania naczyń z gliny oraz tkania materiałów.

Były to tak istotne zmiany, że określamy je dziś mianem **rewolucji neolitycznej**, ponieważ początek uprawy roli i hodowli zwierząt wyznacza rozpoczęcie młodszej epoki kamienia – **neolitu**.

Rewolucja neolityczna

Około 7000 r. p.n.e. ludzie żyjący w osadach neolitycznych zaczęli obrabiać występujące naturalnie metale, bryłki złota, ołowiu i miedzi. Opanowali umiejętność kucia, cięcia i polerowania. Około V tysiąclecia p.n.e. nauczyli się sztuki **wytoku metalu**.

Część mieszkańców neolitycznych osad zajmowała się wytwarzaniem dóbr potrzebnych innym członkom osady: wyrabiali naczynia z gliny lub tkali odzież. Za wytworzone przedmioty mogli kupić np. żywność. Pojawili się kupcy, zajmujący się pośrednictwem w wymianie dóbr.

Ćwiczenie 2

Spośród podanych wyrażeń zaznacz te, które są charakterystyczne dla rewolucji neolitycznej.

☐ prowadzenie osiadłego trybu życia

☐ umiejętność uprawy zbóż

☐ życie w koczowniczych grupach

☐ umiejętność hodowli zwierząt

☐ polowanie na mamuty

☐ umiejętność rozniecania ognia

☐ przenoszenie się w poszukiwaniu pożywienia

☐ umiejętność wytwarzania narzędzi

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Rewolucja neolityczna

Polecenie 9

Wskaż na mapie Żyzny Półksiężyc, na obszarze którego rozpoczęła się rewolucja neolityczna.



Ośrodki rolnictwa w epoce neolitu

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0

Polecenie 10

Przyjrzyj się poniższemu zdjęciu. Powiedz, z jakiego materiału został wykonany dom.



Rekonstrukcja pierwszych domostw neolitycznych, Tuzla, Bośnia i Hercegowina

Prof saxx, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

Człowiek z Ötzi

W 1991 roku w wiecznej zmarzlinie wysoko w Alpach odkryto niemal nietknięte ciało człowieka, który żył ponad 5 tys. lat temu. Pozwoliło nam to po raz pierwszy przyjrzeć się bliżej życiu ludzi u schyłku epoki prehistorycznej. Człowieka nazwano Ötzi (czyt. etsi), od nazwy okolicznych Alp. Zachowało się nie tylko ciało (wraz z pokarmem w żołądku i komórkami krwi), ale też większość bogatego wyposażenia, które zmarły nosił ze sobą. Był bardzo ciepło ubrany. Miał na sobie futrzaną czapkę i kurtkę ze skóry, na którą narzucił płaszcz z trawy. Na nogach nosił skórzane getry i buty ocieplone wetkniętą w nie trawą. Miał przy sobie drewniany kubek, łuk, strzały z kołczanem i torbę z narzędziami. W specjalnych pojemnikach przechowywał węgiel drzewny do rozpalania paleniska. Najprawdopodobniej Ötzi był okolicznym pasterzem, który nigdy nie opuścił swej małej ojczyzny. Zginął w walce z jakimś napastnikiem, na co wskazują obrażenia na jego ciele, w tym rana od strzały.



Rekonstrukcja człowieka z Ötzi
Thilo Parg, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

Polecenie 11

Czego dowiedzieliśmy się o życiu prehistorycznych ludzi dzięki znalezieniu człowieka z Ötzi?

Çatal Hüyük

Jedną z największych i najlepiej zachowanych osad neolitycznych jest Çatal Hüyük (czyt. czatal hijik), w dzisiejszej Turcji, sprzed 10–8 tys. lat (na rysunku jej rekonstrukcja).

Tajemnica wielkich kamieni

Najstarszym świadectwem rozwiniętych form **organizacji** społeczności ludzkich są monumentalne budowle, które z języka greckiego nazywamy **megalitami**, czyli „wielkimi kamieniami”. Miały one postać pojedynczych, wysoko wzniesionych głazów (tzw. **menhirów**) albo głazów wkopanych pionowo w ziemię i przykrytych płaskimi blokami (tzw. **dolmenów**). Prawdopodobnie pierwotnie były one przykryte ziemią, którą wypłukały deszcze i rozniosły wiatry. Nie wiadomo do końca, jakie było przeznaczenie megalitów. W niektórych przypadkach ich ułożenie zdaje się wskazywać, że były związane z obserwacjami astronomicznymi. Być może były miejscem pochówków (podobnie jak wielkie kopce, czyli kurhany), sprawowania kultu i rytuałów religijnych.



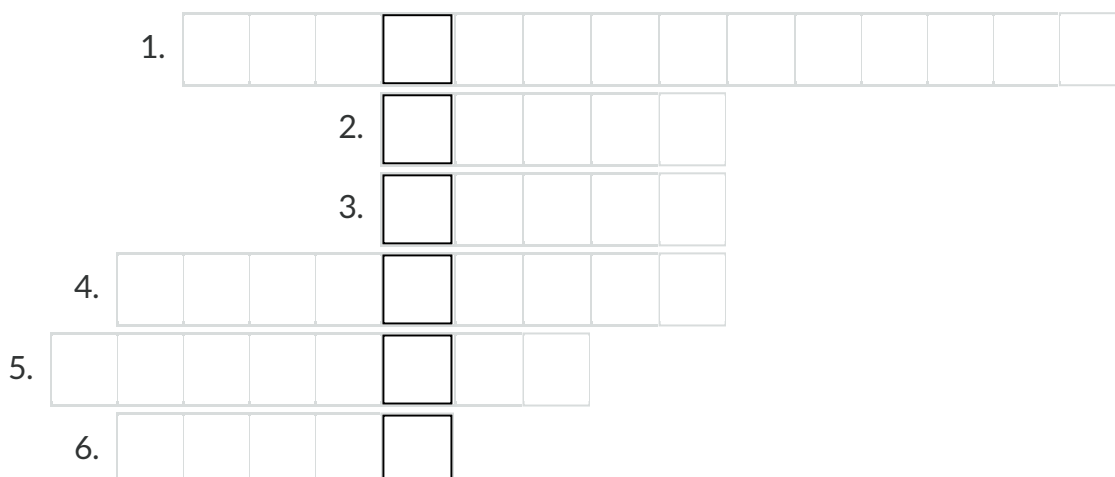
Megality w Stonehenge (czyt. stołnhendź), Wielka Brytania

Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 2.0

Podsumowanie

Ćwiczenie 3

Uzupełnij diagram, a następnie ustnie wyjaśnij hasło.



1. Jeden z gatunków praludzi, prawdopodobnie posługiwał się mową.
2. lodowcowa – jeden z okresów w dziejach Ziemi.
3. Umiejętność jego rozniecania była jednym z najważniejszych osiągnięć praludzi.
4. Tym słowem określa się ważną zmianę w życiu ludzi, jaką było przejście z koczowniczego do osiadłego trybu życia i początek uprawy roli oraz hodowli.
5. Jedno z narzędzi wykonanych przez praludzi. Swoją nazwę wzięło od tego, że łatwo dopasowywało się do dłoni.
6. Jeden z wielkich ssaków żyjących w plejstocenie.

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Polecenia

1. Przedstaw etapy ewolucji człowieka.
2. Wy tłumacz, jakie warunki naturalne wpływały na życie pierwszych ludzi.
3. Wyjaśnij znaczenie umiejętności rozniecania ognia dla życia człowieka prehistorycznego.
4. Wyjaśnij, czym była rewolucja neolityczna i jakie korzyści przyniosła człowiekowi.
5. Porównaj koczowniczy tryb życia z osiadłym.
6. Opisz życie ludzi w osadach neolitycznych.



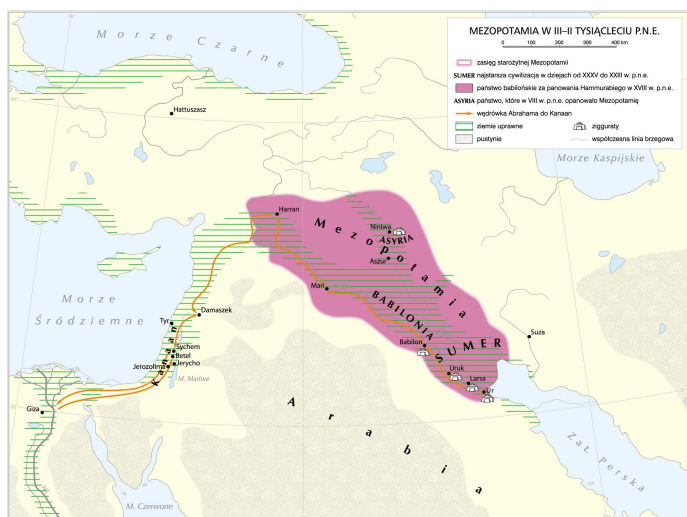
Babilon

Contentplus.pl sp. z o.o., Sol90, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl

Już wiesz

1. Wyjaśnij, czym była rewolucja neolityczna.
2. Opisz, jak wyglądało życie w neolitycznych osadach i czym zajmowali się zamieszkujący je ludzie.

Kraina między rzekami



Prehistorycznego człowieka zostawiliśmy w chwili, gdy zajął się uprawą roli, udomowił dzikie zwierzęta i zaczął prowadzić osiadły tryb życia. Rozkwit rolnictwa wymagał wody, urodzajnych dolin rzek i żyznego mułu niesionego przez ich wylewy. Takim miejscem była **Mezopotamia**, czyli kraina leżąca między **Tygrysem** i **Eufratem** – rzekami wypływającymi z położonych na północy gór i wpływającymi do Zatoki Perskiej. To

W gorącej i suchej Mezopotamii deszcz był rzadkością, a same wylewy rzek nie wystarczały do nawodnienia wszystkich pól. Uprawa wymagała **irygacji**. Mieszkańcy Mezopotamii zbudowali w tym celu system kanałów nawadniających, które doprowadzały wodę z rzek do położonych niżej obszarów. Rzeki zapewniały również wodę pitną, ryby i ptactwo oraz stanowiły dogodne szlaki komunikacyjne i transportowe.



Starożytni rolnicy za pomocą żurawia nabierali z rzeki wodę, a następnie wlewali ją do kanałów.

Contentplus.pl sp. z o.o., Dariusz Bufnał, licencja: CC BY 3.0

Polecenie 1

Wskaż na ilustracji system kanałów nawadniających oraz pług, którym orano pole.

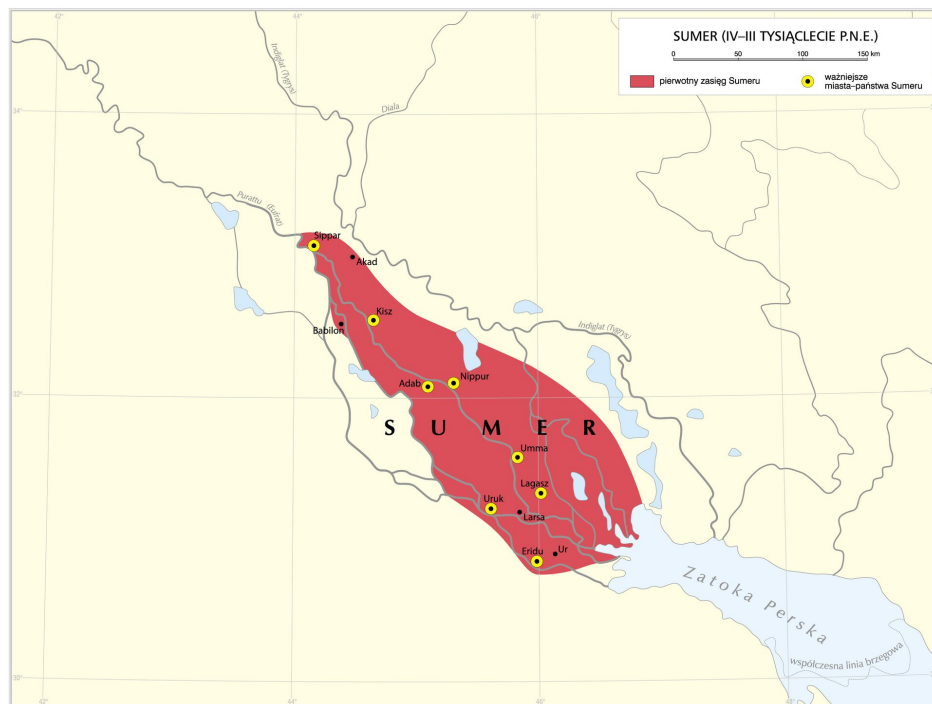
Stworzenie i kontrolowanie skomplikowanego systemu kanałów wymagało wysiłku i współpracy wielu ludzi. Tworzyli oni coraz lepiej zorganizowane wspólnoty, które były w stanie kontrolować bieg wody tak, aby zapewnić uprawom jak najlepsze nawadnianie. Regularny nadzór nad systemami irygacji zaczęli sprawować przedstawiciele elit społecznych, z władcami na czele. W ten sposób ukształtowały się **najstarsze miasta**.

Pierwsze miasta-państwa

Pierwsze miasta zakładano w **IV tys. p.n.e. na Bliskim Wschodzie**. W Mezopotamii zbudowali je **Sumerowie**. Miasta sumeryjskie były niezależnymi ośrodkami, które kontrolowały okoliczne wsie i tereny uprawne, dlatego nazywamy je **miastami-państwami**. Zwykle otoczone były murami, od innych zasiedlonych terenów oddzielał je pas błot albo pustynia. Powstawały przede wszystkim pomiędzy Eufratem i Tygrysem lub wzdłuż tych rzek.

Polecenie 2

Odczytaj nazwy miast sumeryjskich położonych między Eufratem i Tygrysem.



Sumer IV-III tysiąclecie p.n.e.

Krystian Chariza i zespół,

Pierwsze miasta-państwa

Miasta sumeryjskie liczyły od kilkunastu do kilkudziesięciu tysięcy mieszkańców. Początkowo najwyższą władzę sprawowali **kapłani**, którzy pośredniczyli między ludźmi a bóstwami oraz nadzorowali świątynie i zgromadzone w nich bogactwa. Ponadto czuwali nad przebiegiem irygacji. Poddani bogów i ich kapłanów, czyli zwykli rolnicy, mieli święty obowiązek wykonywać swą pracę i oddawać świątyniom to, co uprawiali.



Sumerowie wierzyli w wielu bogów. Każde miasto miało swoje bóstwo opiekuńcze. Świątynie stawiano na szczytach konstrukcji zwanych zigguratami. W Mezopotamii trudno było o kamień, więc zikkuraty budowano z glinianych, suszonych na słońcu cegieł.

domena publiczna

Bogów czczono w wielkich świątyniach, nad którymi górowały wieże w kształcie piramid z cegły, zwane **zigguratami**. Prawdopodobnie na ich wierzchołkach znajdowały się miejsca kultu, do których wstęp mieli tylko kapłani.



Jednym z najważniejszych zigguratów Mezopotamii była świątynia Etemenanki w Babilonie

Contentplus.pl sp. z o.o., Sol90, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl

Polecenie 3

Wskaż na ilustracji ziggurat. Zwróć uwagę na jego położenie w mieście. O czym może ono świadczyć?

Ciekawostka

Według Biblii ludzie zaczęli budować po potopie **wieżę Babel**, która miała sięgać nieba. Sprzeciwił się temu Bóg i ukarał ich pychę: pomieszał im języki, a tym samym uniemożliwił dokończenie budowli. Być może opowieść tę zainspirowały wielkie

świątynie starożytnego Sumeru, zwane zigguratami, oraz wznoszące je wielojęzyczne rzesze budowniczych.



Scena budowy wieży Babel według niderlandzkiego malarza Pietera Bruegla (starszego). Obraz przechowywany jest obecnie w Muzeum Historii Sztuki w Wiedniu

Pieter Bruegel (starszy), Budowa wieży Babel, 1563, domena publiczna

Pierwsze miasta-państwa



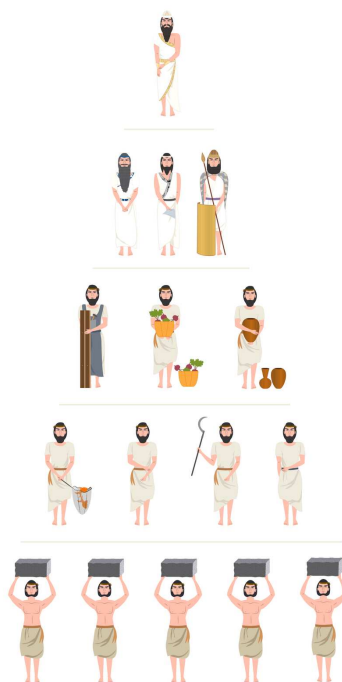
Gudea, władca sumeryjskiego miasta-państwa Lagasz. Posązek przechowywany obecnie w Luwrze w Paryżu.

Z czasem władza stała się świecka. Przywódcy armii wybrani przez wspólnotę na czas wojny, którzy wstawili się wielkimi czynami i zyskali autorytet, mogli po zakończeniu zmagających wojennych zdobyć nowe uprawnienia i zwiększyć swoje wpływy. Zostawali królami, którzy stanowili prawo. Państwo rządzone przez króla nazywamy **monarchią**. Władzę po królach dziedziczyli ich synowie. W ten sposób powstawały dynastie.

Świątynie sumeryjskie zwykle znajdowały się pośrodku miast, pałace królów zaś nieco na uboczu. Domyślamy się więc, że władza sumeryjskich królów była późniejsza. Z czasem królowie przejęli

a nawet za synów bogów na ziemi.

Spółeczeństwo Mezopotamii



Piramida społeczna Mezopotamii

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0

Najliczniejszą grupą społeczną w miastach-państwach Mezopotamii byli **wolni, pełnoprawni obywatele**. Należeli do niej właściciele wielkich posiadłości ziemskich i osoby sprawujące władzę (królowie, kapłani, urzędnicy, dowódcy wojskowi), a także bogaci chłopci, rzemieślnicy oraz biedota miast i wsi.

Zamożnymi ludźmi byli często rzemieślnicy i kupcy, ponieważ handel stanowił ważną gałąź gospodarki w Mezopotamii. Choć kraina ta miała bardzo żyzne ziemie, brakowało tu surowców naturalnych, nawet tak podstawowych jak drewno czy metale.

Niżej sytuowała się **ludność zależna**, która – w obawie przed utratą wolności – szła na służbę u wysoko postawionych obywateli. Większość ludności zależnej stanowili **chłopi**, którzy uprawiali ziemię w królewskich, świątynnych i prywatnych majątkach ziemskich, oraz w podobny sposób funkcjonujący **rybacy**. Dopiero z czasem pojawili się wolni rolnicy, którzy najmowali się do pracy za wynagrodzenie.

Najślabszą pozycję mieli **niewolnicy**, zazwyczaj usługujący w domach arystokracji, urzędników czy kapłanów. Wielu z nich pochodziło z górskich plemion spoza

Mezopotamii. Byli kupowani lub trafiali do niewoli jako jeńcy wojenni.

Społeczeństwo Mezopotamii

W II tys. p.n.e. na Bliskim Wschodzie ludzie zaczęli wykorzystywać w celach wojennych konie. Zapręgano je do **rydwanów bojowych**, służących do przewozu żołnierzy, a wśród nich – łuczników. Pojazdy te były również przenośnymi platformami strzelniczymi. Oprócz tego korzystano z nich w czasie parad i pochówków przedstawicieli władz.

Polecenie 4

Wskaż na poniższej ilustracji rydwan i opisz funkcję, jaką spełniał. Jak sądzisz, jakie znaczenie miało wynalezienie koła?



Sztandar z Ur, strona wojenna

LeastCommonAncestor, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

Co jeszcze zawdzięczamy Sumerom?

Sumerowie rozbudowali wodny transport śródlądowy. Najprawdopodobniej wymyślili napędzaną siłą wiatru **łódź żaglową**.

Jako pierwsi na szerszą skalę używali **wozów** ciągniętych przez bydło.

Stworzyli **koło garncarskie**, obracane na platformie napędzanej stopami lub rękoma. Za jego pomocą można było szybko wytwarzać naczynia, w których przechowywano i przewożono żywność i towary.

Zapewne wynaleźli **szkło**.

Przyczynili się do rozwinięcia **metalurgii**, czyli produkcji metali. Sumerowie wytapiali je z różnych minerałów. Szczególnym metalem był brąz, będący połączeniem miedzi i cyny. Wytwarzano z niego coraz lepszą broń i narzędzia: najpierw był roztapiany, a następnie wlewany do form z wypalanej gliny. Wynalezienie i upowszechnienie brązu było bardzo istotne dla rozwoju cywilizacji, dlatego okres historii Bliskiego Wschodu od V do II tys. p.n.e., który nastąpił po epoce kamienia, badacze nazywają **epoką brązu**. Na ten czas przypada szczyt cywilizacji sumeryjskiej Mezopotamii.

Mieszkańcy Mezopotamii położyli też fundamenty pod rozwój nauk ścisłych, w tym **matematyki**. Na tabliczkach zachowały się świadectwa dość skomplikowanych obliczeń. Sumerowie zwykle stosowali sześćdziesiątkowy system liczbowy. Jego ślady zachowały się w naszym podziale godzin na 60 minut, a minut na 60 sekund. Jako pierwsi do pomiarów pól i planowania budowli stosowali **geometrię**. Dokonywali pierwszych, wnikliwych obserwacji nieba i ciał niebieskich, dając początek **astronomii**. Umieli sporządzać mapy konstelacji, a nawet 12-miesięczny **kalendarz** oparty na cyklach Księżyca.

Ćwiczenie 1

Do osiągnięć Sumerów zaliczamy.

☐ malowidła naskalne

☐ wóz ciągnięty przez bydło

☐ koło garncarskie

☐ szkło

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Architektura Sumerów



Ruiny Babilonu
domena publiczna

Wznoszenie murów, świątyń i pałaców – po raz pierwszy na wielką skalę – przyczyniło się do rozwoju **architektury** i **inżynierii**. Głównym budulcem były cegły z gliny, suszone na słońcu albo wypalane w piecu dla nadania im twardości, często łączone z trzcina.

Budowle z cegły po jakimś czasie zaczynały się rozsypywać, dlatego dziś pozostały po nich tylko wzgórza złożone z gliny i piasku, czyli tzw. **telle**.

Sumerowie nauczyli się konstruować **łuki** i **sklepienia**. Mezopotamscy budowniczowie, chcąc ustabilizować konstrukcję zigguratów, pomiędzy warstwy cegieł kładli maty z trzciny. Stały się one wzorem dla dzisiejszych dźwigarów, czyli podpór przenoszących obciążenia, stosowanych podczas wznoszenia wysokich budowli.

Kodeks Hammurabiego

Na przełomie XVIII i XVII wieku p.n.e. panował w Babilonie władca o imieniu **Hammurabi**, który stworzył jeden z najstarszych zbiorów wyroków i orzeczeń sądowych. Zbiór ten nazywany jest od imienia swego autora **Kodeksem Hammurabiego**. Wiele z zawartych w nim przepisów prawa przewidywało okrutne kary fizyczne (np. ucinanie rąk, łamanie kości), włącznie ze śmiercią. Dyktowała je zasada „oko za oko, ząb za ząb”, czyli stosowanie kary, która miała odpowiadać szkodzie, np. kara śmierci za zabójstwo,



Prawa Hammurabiego zostały wyryte na kamiennym słupie, który obecnie znajduje się w Luwrze w Paryżu Musée du Louvre, licencja: CC BY 3.0

wybicie oka za wybicie oka. Najsurowiej byli karani ludzie należący do niższych klas. Z naszego punktu widzenia Kodeks Hammurabiego był pod wieloma względami niesprawiedliwy i niehumanitarny. Jego celem było narzucenie społeczeństwu dyscypliny, koniecznej dla sprawnego funkcjonowania wielkiego systemu irygacji. Prawdopodobnie Hammurabi chciał w ten sposób ujednolicić prawa i zwyczaje różnych ludów, które znalazły się pod jego panowaniem. Idea uporządkowania prawa sama w sobie była już osiągnięciem: do tej pory kary wymierzano często wedle uznania, teraz zaś wszyscy musieli przestrzegać pewnych nadrzędnych reguł. Wiele praw Hammurabiego dotyczyło spraw związanych z rodziną

i małżeństwem. Kobiety miały być chronione przez prawo, jednak zajmowały dużo niższą pozycję niż mężczyźni. Od żony oczekiwano, że będzie posłuszna i wierna mężowi. Społeczeństwo ówczesnej Mezopotamii było **społeczeństwem patriarchalnym**, czyli całkowicie zdominowanym przez mężczyzn.

Rewolucyjny wynalazek

To w Mezopotamii pod **koniec IV tys. p.n.e.** ludzie zaczęli się posługiwać **pismem**. Znaki zapisywano na wilgotnych i miękkich glinianych tabliczkach za pomocą przyciętej trzciny. Następnie tabliczki utwardzano, susząc na słońcu lub wypalając w piecu. Dzięki temu wiele z nich zachowało się do naszych czasów. Pismo stworzone przez Sumerów nazywamy **pismem klinowym** ze względu na charakterystyczne, podobne do klinów trójkątne znaki, które pozostawiała trzcina odciskana w glinie.



Sumeryjska tabliczka z kontraktem handlowym dotyczącym sprzedaży pola i domu (znaleziona w Szuruppak w dzisiejszym Iraku), przechowywana obecnie w paryskim Luwrze
domena publiczna

Początkowo pismo sumeryjskie odnosiło się do ściśle określonych przedmiotów i służyło do prowadzenia rejestru majątków świątynnych. Za jego pomocą można było odnotować liczbę wozów, zwierząt hodowlanych czy innych dóbr należących do danego majątku. Znaki pisma stały się następnie symbolami obiektów danego typu, czyli np. nie konkretnych owiec będących w posiadaniu świątyni, lecz owiec w ogóle. Narysowana noga nie oznaczała już tylko kończyny, ale również skojarzone z nią czasowniki, takie jak „iść”, „biec”, „kopać” itd. Ostatnim etapem rozwoju tego pisma było przypisanie znakom określonych dźwięków, co pozwalało na zapis bardziej skomplikowanych pojęć. Aby to uzyskać, posługiwano się znakami sylabowymi: składano je dla oznaczenia jakiegoś słowa. Mechanizm ten można przyrównać do zasad układania rebusów, w których suma dwóch wyrazów odnosi się do zupełnie innego pojęcia. Przykładowo: wynikiem połączenia wyrazów „niebo” i „rak” będzie „nieborak”.

Pismo klinowe obejmowało aż kilkaset znaków. Jego opanowanie wymagało wielu lat nauki i praktyki, dlatego **pisarze** należeli do ścisłej elity społeczeństwa Mezopotamii. Dopiero po wielu wiekach pismo klinowe zastąpił wynaleziony przez Fenicjan doskonalszy sposób zapisu głosek, czyli **alfabet**. Nazwa ta pochodzi od dwóch pierwszych liter alfabetu greckiego – alfy i bety.

Wynalezienie pisma kończy prehistorię człowieka, a rozpoczyna epokę starożytności.

Głowa



Woda



Góry



Iść



Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0

Polecenie 5

Przyjrzyj się uważnie powyższej ilustracji. Zastanów się, czy ewolucja pisma klinowego świadczy o jego uproszczeniu, czy też przeciwnie – skomplikowaniu. Które ze znaków łatwiej było narysować za pomocą trzciny?

Ćwiczenie 2

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Literatura Sumeru

Na początku pismo miało charakter praktyczny – administracyjny i handlowy. Z czasem człowiek zaczął stosować pismo do tworzenia tekstów, takich jak listy czy prawa, a także do uwieczniania modlitw i zaklęć oraz opisywania własnej historii.

Sumerowie stworzyli własną **literaturę**. W dużej części składała się na nią bardzo rozbudowana **mitologia**, czyli opowieści o bogach. Najślawniejszym dziełem literatury sumeryjskiej, przełożonym na wiele języków i wciąż czytany, jest tzw. ***Epos o Gilgameszu***, sięgający początków II tys. p.n.e. Jest to obszerny poemat o życiu tytułowego bohatera – króla miasta Uruk, który zyskał sławę dzięki mądrości, odwadze, sile i wspaniałym czynom.



Najśłynniejsza z tabliczek Eposu o Gilgameszu zawierająca opis potopu. Obecnie znajduje się w Muzeum Brytyjskim w Londynie

Mike Peel, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 4.0

Opowieść o Gilgameszu zawiera mit o pradawnym potopie, który bogowie sprowadzili na ludzkość i z którego uratowała się tylko garstka ludzi na statku. Był to motyw bardzo popularny w literaturze Bliskiego Wschodu, dlatego kolejną wersję tej historii znajdujemy w Biblii.

Ciekawostka

Język Sumerów, nawet gdy przestał być używany jako język mówiony, nadal funkcjonował w Mezopotamii aż do około I w. p.n.e. jako język tekstów pisanych. Z czasem pismo klinowe uległo zupełnemu zapomnieniu i długo nikt nie umiał go odczytać. Dopiero europejscy badacze w XIX wieku rozpoczęli żmudne prace nad rozszyfrowaniem jego znaków. Kiedy czterech naukowców ogłosiło, że są w stanie to zrobić, poddano ich w Londynie w 1857 roku sprawdzianowi. Wręczono im tekst zapisany pismem klinowym z prośbą o jego niezależne tłumaczenie. Następnie porównano, czy teksty przekładów się zgadzały. Okazało się, że w kluczowych fragmentach tłumaczenia były niemal identyczne. Po dwóch tysiącach lat ludzie znowu potrafili odczytać pismo starożytnych Sumerów.

W co wierzyli Sumerowie?

Sumerowie wierzyli w różne bóstwa i demony, ich religia była więc **politeistyczna** (z gr. *polýs* – liczny, *théos* – bóg). Bogowie, choć podobni do ludzi, byli od nich potężniejsi

i nieśmiertelni. Aby zjednać łaskę boga, składano w świątyniach ofiary.

Ciekawostka

Niektóre z imion sumeryjskich bogów weszły do popkultury. Na przykład Adam Darski, kontrowersyjny polski muzyk, przybrał pseudonim Nergal, które to imię należało do sumeryjskiego boga podziemi, uważanego również za boga zarazy, odpowiedzialnego za zsyłanie chorób i epidemii.

Na jednej z tabliczek zawierających mity sumeryjskie zachował się słynny opis rajskiej krainy o nazwie Dilmun. W tej krainie szczęśliwości miała przebywać para wielkich bogów, stworzycieli świata i wszystkich bóstw.

[Nagranie dostępne na portalu epodreczniki.pl](#)

Opis rajskiej krainy o nazwie Dilmun czyta Bartosz Woźny

Contentplus.pl sp. z o.o., tylko do użytku edukacyjnego

Opis rajskiej krainy o nazwie Dilmun czyta Bartosz Woźny
Opis rajskiej krainy o nazwie Dilmun czyta Bartosz Woźny
Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., tylko do użytku edukacyjnego.

“ Opis rajskiej krainy o nazwie Dilmun

[...] W Dilmun kruk nie kracze,
kania nie krzyczy głosem kani,
lew nie zabija,
wilk nie porywa jagnięcia,
nie znany jest dziki pies pożerający kozłą,
nie znany jest dzik pożerający zboże.
Ptak niebieski nie zna sideł,
gołąb nie osiedla się koło człowieka,
choroba oczu nie mówi: „Jestem chorobą oczu”,
choroba głowy nie mówi: „Jestem chorobą głowy”.

Opis rajskiej krainy o nazwie Dilmun, tłum. K. Szarzyńska, K. Łyczkowska.

Polecenie 6

Wytłumacz, na czym miało polegać szczęście panujące w sumeryjskim raju.

Podsumowanie

Polecenia

1. Wytlumacz, jaki wpływ na powstanie cywilizacji Mezopotamii miały warunki naturalne.
2. Opisz, w jaki sposób powstały mezopotamskie miasta-państwa.
3. Wymień i scharakteryzuj grupy społeczne w miastach-państwach Mezopotamii.
4. Przedstaw osiągnięcia cywilizacji mezopotamskiej. Wybierz jedno z nich, twoim zdaniem najważniejsze, i uzasadnij swój wybór.



Starożytny Egipt

Pustynia Sahara
domena publiczna

Już wiesz

- Wytlumacz, jaki wpływ na powstanie cywilizacji mezopotamskiej miały rzeki Tygrys i Eufrat.
- Przypomnij, w jaki sposób powstały pierwsze miasta-państwa w Mezopotamii.

Warunki naturalne

Powstanie cywilizacji starożytnego Egiptu było ściśle związane z **rzeką Nil**. Dolina Nilu doskonale nadawała się do zasiedlenia. Ludzie zamieszkiwali długi, wąski pas urodzajnej ziemi wzdłuż rzeki oraz jej deltę – trójkątny obszar przy ujściu Nilu do morza. Na południe od delty deszcz był rzadkością, dlatego rolnictwo egipskie opierało się niemal wyłącznie na wylewach Nilu. Rozbudowana sieć kanałów odprowadzała wodę do bardziej oddalonych pól.

Ze względu na swoje położenie geograficzne Egipt przez wiele wieków nie był narażony na najazdy z zewnątrz. Chroniły go z dwóch stron pustynie, od południa katarakty, czyli naturalne progi wodne na Nilu, a od północy Morze Śródziemne i bagnista, pozbawiona portów delta.

Z lotu ptaka najlepiej widać, że w Egipcie tylko wąski pas wzdłuż brzegów Nilu nadaje się pod uprawę: dalej rozciąga się pustynia.

Polecenie 1

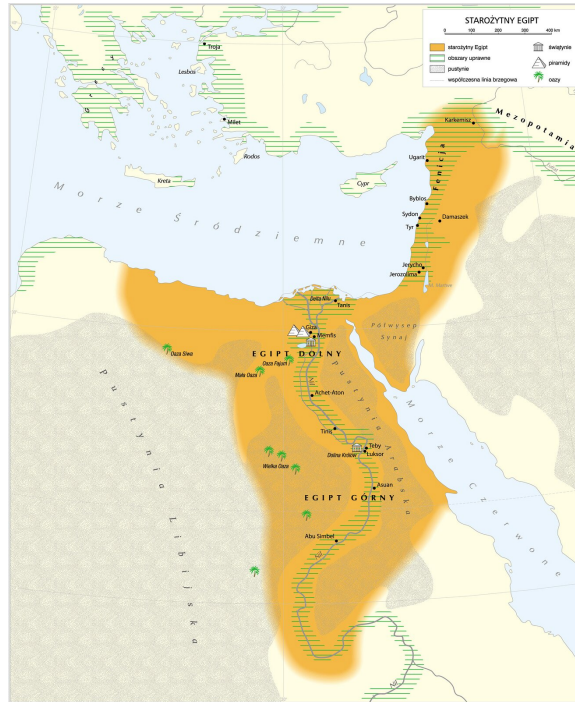
Wskaż na zdjęciu deltę Nilu.



Nocne zdjęcie Egiptu zrobione z Międzynarodowej Stacji Kosmicznej
domena publiczna

Polecenie 2

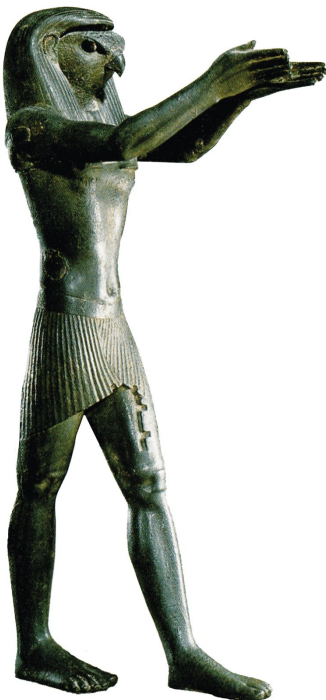
Wyjaśnij, korzystając z mapy, dlaczego powstanie cywilizacji starożytnego Egiptu było uzależnione od warunków naturalnych.



Mapa starożytnego Egiptu

Krystian Chariza i zespół, licencja: CC BY 3.0

Państwo faraona



Naturalną konsekwencją rozwoju rolnictwa i szybkiego przyrostu ludności było powstanie na przełomie IV i III tysiąclecia p.n.e. państwa egipskiego. Doszło wtedy do połączenia Górnego i Dolnego Egiptu. Zjednoczonym państwem władał król zwany **faraonem**, Egipt był więc **monarchią**.

Faraon był utożsamiany z największymi bóstwami: bogiem nieba, **Horusem**, i bogiem Słońca, **Re**. Władza faraona była nieograniczona, a państwo było jego

Horus, bóg Słońca. Posąg obecnie znajduje się
w Luwrze w Paryżu
Musée du Louvre,

własnością – nadzorował gospodarkę
i administrację, a jako pośrednik między
bogami a ludźmi kontrolował

sprawowanie kultu. Faraonów po śmierci chowano we wspaniałych grobowcach, czyli
piramidach.

Piramidy w Gizie zbudowano dla faraonów: Cheopsa, Chefrena i Mykerinosa.
Najwyższa z nich – piramida Cheopsa – jest najcięższą i największą budowlą świata.
Waży ponad 6 mln ton i ma wysokość 139 m, czyli tyle, co mniej więcej 50-piętrowy
wieżowiec.



Piramidy w Gizie

Ricardo Liberato, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 2.0

Państwo faraona

Przy wznoszeniu piramid pracowały tysiące chłopów, żołnierzy oraz jeńców wojennych. Umieszczenie olbrzymich kamiennych bloków na skarpie wymagało wysiłku wielu ludzi.

Polecenie 3

Przyjrzyj się uważnie rysunkowi, a następnie wytłumacz, w jaki sposób ułatwiano sobie zadanie wciągnięcia na górę gigantycznych głazów.

W Gizie zachowała się także największa na świecie rzeźba, wykuta w ogromnym bloku wapienia. Znajduje się ona nieopodal piramid i wyobraża sfinksa – mityczne stworzenie o ciele lwa i głowie człowieka. Prawdopodobnie przedstawia faraona Chefrena w chroniącej od słońca chuście.



Sfinks

Barcex, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

Społeczeństwo egipskie

Na szczycie egipskiej hierarchii społecznej stał faraon. Wysoką pozycję mieli **kapłani**, którzy sprawowali kult, oraz **urzędnicy**. Egipt był krajem o bardzo rozbudowanej administracji. Dotyczyło to zarówno małych wsi, jak i centralnych urzędów na dworze faraona. Zadaniem urzędników był nadzór nad poborem podatków przeznaczonych m.in. na utrzymanie pałacu i dworu władcy. Podatki były zbierane w naturze, co oznacza, że ludność oddawała część wyhodowanych przez siebie zbóż, owoców, warzyw lub zwierząt. Urzędnicy nadzorowali również system irygacji pól, przechowywanie zapasów (część zbiorów magazynowano na wypadek nieurodzaju)

i rozstrzygali ewentualne spory o ziemię i plony. W imieniu faraona krajem zarządzał **wezyr**. Podlegali mu będący fundamentem egipskiej administracji **nomarchowie**, zawiadujący nomami, czyli podstawowymi jednostkami administracyjnymi.

Niższą pozycję zajmowali **żołnierze**, którzy obok kapłanów i urzędników stanowili elitę społeczeństwa Egiptu. Żyła ona z pracy **rzemieślników**, **kupców** i najliczniejszej grupy – **chłopów**, uprawiających ziemię należącą do faraona lub świątyń. Ponadto chłopci brali udział w pracach budowlanych zlecanych przez władcę i utrzymywali w należytym stanie system kanałów.



Faraon

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0



Kapłan

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0



Rzemieślnik

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0



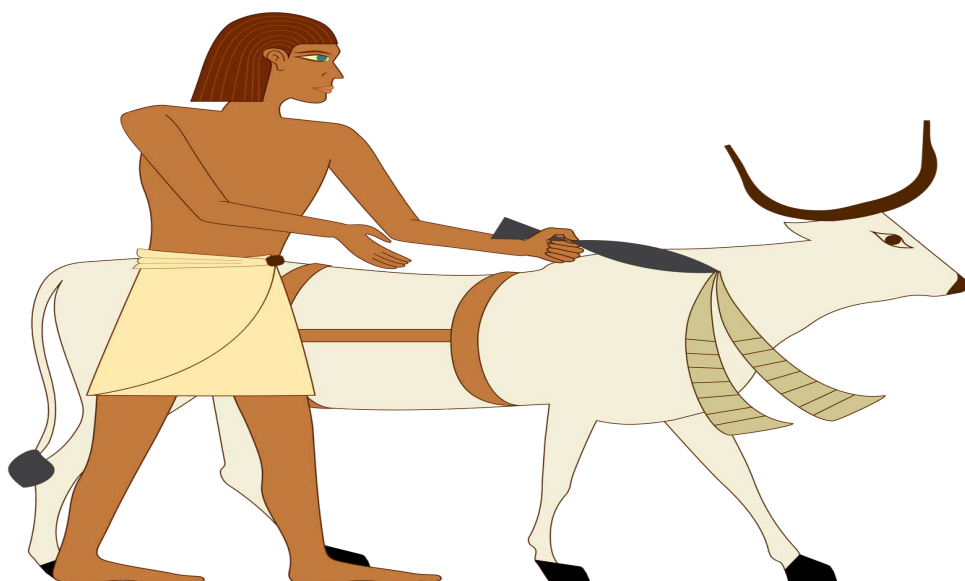
Żołnierz

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0



Urzędnik

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0

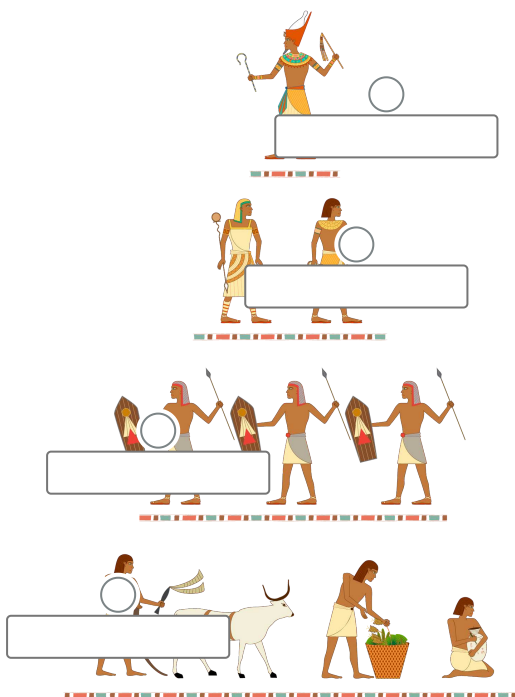


Chłop

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0

Ćwiczenie 1

Poniższa ilustracja prezentuje piramidę społeczną Egiptu. Dopasuj odpowiednie nazwy do wszystkich reprezentantów kolejnych warstw piramidy.



Żołnierze

Faraon

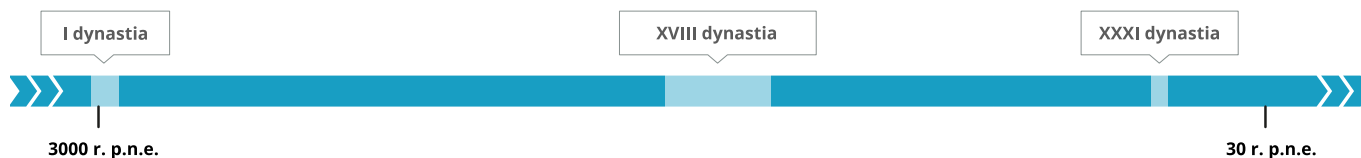
Chłopi

Kapłani i urzędnicy

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Historia Egiptu

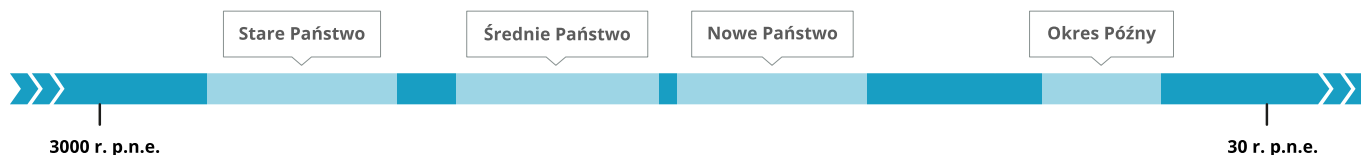
Państwo faraona powstało na początku III tysiąclecia p.n.e. i przetrwało prawie 3 tys. lat do 30 r. p.n.e., kiedy to włączone zostało do cesarstwa rzymskiego. Historię Egiptu dzieli się na podokresy: **Stare Państwo**, **Średnie Państwo**, **Nowe Państwo** i **Okres Późny**. Były one dobami stabilizacji politycznej oraz rozwoju gospodarki i kultury. Między nimi następowały tzw. **Okresy Przejściowe**. Nazwa ta odnosi się do czasów kryzysu i upadku. Jest ona nieco myląca – może się wydawać, że okresy te trwały krótko, gdy tymczasem każdy z nich liczył setki lat i stanowił odrębną epokę.



Oś czasu ukazująca historię Egiptu podzieloną na podokresy

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0

Dzieje Egiptu można także rozpatrywać z perspektywy dynastycznej: w starożytności panowało tu aż 31 **dynastii** (władców pochodzących z tego samego rodu), przez mniej więcej 2800 lat. Najdłużej, bo aż 257 lat, rządziła XVIII dynastia Tutenchamona (XV–XIII w. p.n.e.). Najkrócej – XXVIII dynastia, przy czym jeden z faraonów z niej się wywodzący władał Egiptem tylko przez sześć lat.

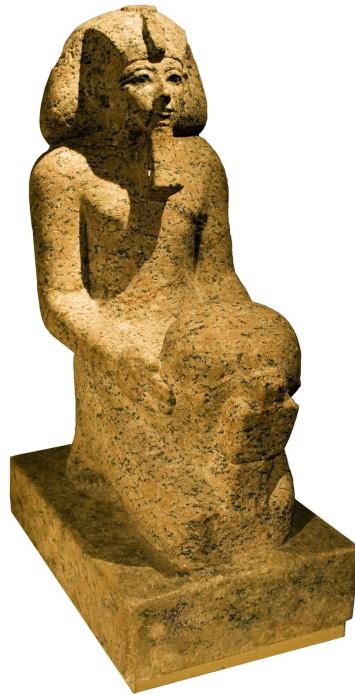


Oś czasu ukazująca historię Egiptu podzieloną na panujące dynastie

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0

Ciekawostka

Raz w historii państwa egipskiego faraonem była kobieta, Hatszepsut. Była władcą pokojowym, nie prowadziła wypraw wojennych i skupiła się na rozwoju gospodarczym państwa. Wbrew tradycji postanowiła przekazać władzę kolejnej kobiecie – córce królowej, Neferure, jednak nigdy do tego nie doszło.



Posąg Hatszepsut, przechowywany obecnie w Nowym Muzeum w Berlinie
domena publiczna

W co wierzyli Egipcjanie?

Życie religijne Egipcjan było niezwykle bogate i złożone. Czčili oni wielu różnych bogów, dlatego ich religię nazywamy **politeistyczną**. Niektóre z bóstw miały postać ludzką, inne zwierzęcą. Poza tym czczono także bogów, których wyobrażano sobie jako ludzi z głowami zwierząt. Boski aspekt miały wszystkie zjawiska i elementy natury. Najważniejsi byli: bóg Słońca **Re**, bóg ziemi **Geb**, bogini nieba **Nut** oraz bóg świata podziemnego **Ozyrys** (syn Geba). Każde z bóstw opiekowało się określoną dziedziną życia. Bardzo rozbudowane były opowieści o bogach, czyli [mitologia](#).

Ćwiczenie 2

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Lokalni bogowie zyskiwali na znaczeniu, kiedy okazywało się, że z miasta, w którym byli czczeni, wywodził się panujący faraon lub jego dynastia. W ten sposób Ptah

z miasta Memfis, Re z Heliopolis czy Amon z Teb stali się ogólnoegipskimi bóstwami, które pomogły zjednoczyć kraj w okresach upadku i wzmocnić monarchię.

Życie pozagrobowe

Starożytni Egipcjanie wierzyli w **życie pozagrobowe**, które mogło być szczęśliwsze niż życie doczesne. Uważali, że po śmierci następuje oddzielenie się duszy od ciała, jednak w pewnych wypadkach dusza może do niego powracać, odnajdując w nim schronienie. Podróży do krainy zmarłych miało dopomóc odpowiednie przygotowanie ciała – **mumifikacja**, która zapobiegała jego rozkładowi.

Dla egipskiej religii charakterystyczny był kult utożsamianych z bogami zwierząt, które po śmierci również nierzadko mumifikowano. W ten sposób postępowano z tysiącami krokodyli, pawianów, kotów, ryb i ptaków. Być może chciano w ten sposób zapewnić zmarłym towarzystwo ulubionych zwierząt albo też zagwarantować im ulubione pożywienie.



Mumie zwierząt odkopane przez archeologów, obecnie przechowywane w Królewskim Muzeum w Toronto w Kanadzie

Dolina Królów



Dolina Królów

Nikola Smolenski, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

Miejsca pochówku znajdowały się zwykle na skraju pustyni, bo ziemia blisko rzeki była zbyt cenna i przeznaczano ją tylko pod uprawę. Najślawniejszym cmentarzem Egiptu jest **Dolina Królów** w okolicy Teb, gdzie w wykutych w skałach grobach chowano faraonów.

Właśnie w Dolinie Królów odkryto bardzo bogato wyposażony grobowiec Tutanchamona. Na zdjęciu poniżej: pochodząca z tego okazałego grobu złota maska faraona.



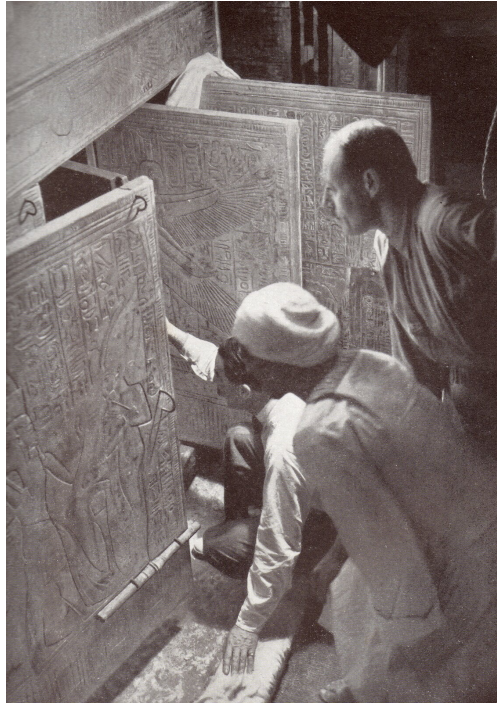
Złota maska grobowa Tutanchamona, obecnie w Muzeum Kairskim
Kačka a Ondra, Wikimedia Commons, licencja: CC BY 2.0

Klątwa faraona

Ciekawostka

Odkrycie grobowca **Tutanchamona** było jednym z najbardziej niezwykłych momentów w historii egiptologii, czyli nauki zajmującej się badaniem starożytnego Egiptu. Dokonał tego w 1922 roku w Dolinie Królów w Tebach brytyjski archeolog Howard Carter (czyt. Hołard Karter), finansowo wspomagany przez hrabiego George'a Carnarvona (czyt. Dżordża Karnawona). Kiedy pierwszy z nich zajrzał do grobowca, doszło między nimi do sławnego dialogu. „Widzi pan coś?” – zapytał Carnarvon. „Tak, cudowne rzeczy” – odparł Carter. Była to wielka sensacja: po raz pierwszy udało się otworzyć nienaruszony grób władcy Egiptu, wypełniony tysiącami drogocennych zabytków. Samo opróżnianie grobowca i katalogowanie znalezisk zajęło 10 lat. Z wielkim odkryciem Cartera wiąże się legenda mówiąca o tzw. klątwie faraona, według której każdego, kto naruszył wieczny spoczynek władcy Egiptu, czekała niechybna zguba. Przedwczesna śmierć miała spotkać wielu z tych, którzy w momencie odkrycia weszli do

grobowca. Ofiarą klątwy został okrzyknięty sam hrabia Carnarvon, który zmarł kilka miesięcy po otwarciu grobu Tutenchamona. Rzeczywistą przyczyną jego śmierci było zakażenie krwi spowodowane niefortunnym skaleczeniem w czasie golenia – w miejscu ukąszenia komara, który był nosicielem bakterii lub grzybów. Historia o klątwie faraona była najpewniej stworzona przez ówczesnych dziennikarzy żądnych zwiększenia nakładów swoich gazet.



Moment wejścia do grobowca Tutanchamona
domena publiczna

Pismo w obrazkach

Dla rozwoju kultury egipskiej ogromne znaczenie miało wynalezienie **pisma**. Najwcześniejszą jego postacią były **hieroglify**, czyli znaki obrazkowe. Na początku ich sens ograniczał się do rzeczy, które przedstawiały. Później oznaczały także kojarzone z tymi przedmiotami słowa i pojęcia, a wreszcie – sylaby i pojedyncze głoski. Na przykład znak przedstawiający słońce mógł oznaczać również światło, czas oraz dźwięk „r”. Po kilku wiekach upowszechniła się uproszczona forma **pisma**

hieroglificznego używana na co dzień przez urzędników, kupców i pisarzy, zwana pismem hieratycznym.

Teksty zapisywano atramentem na płachtach z pociętych, rozmoczonych i sprasowanych łodyg **papirusu**. Roślina ta rosła tylko w Egipcie. Papirus jako materiał pisarski stanowił dodatkowe źródło dochodu Egipcjan. Eksportowano go w wielkich ilościach do wielu krajów. Był używany powszechnie aż do pojawienia się w średniowieczu papieru, którego nazwa pochodzi właśnie od papirusu.



Słowo „hieroglify” pochodzi z języka greckiego; oznacza „święte znaki”. Egipcjanie używali hieroglifów przede wszystkim do zapisywania tekstów religijnych i dokumentów państwowych.

Andrea, licencja: CC BY-SA 3.0

Ćwiczenie 3

Jakie przedmioty, części ciała i zwierzęta przedstawiają hieroglify na powyższej ilustracji? Postaraj się rozpoznać ich jak najwięcej.

Papirus wyrabiano z pociętej na wąskie paski rośliny, które układano warstwami na krzyż, a następnie ubijano młotkiem, żeby uzyskać jednolitą fakturę.



Papirus

domena publiczna

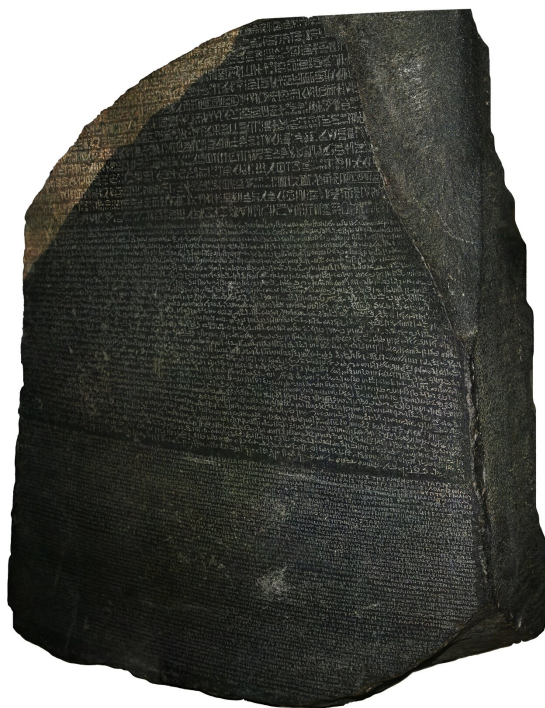
Ćwiczenie 4

Jak sądzisz, który z materiałów pisarskich był trwalszy: papirus czy kamień, w którym wykuwano litery? Wymień korzyści, które płynęły ze stosowania papieru jako materiału pisarskiego i porównaj jego przydatność z użytecznością kamienia.

Pismo w obrazkach

Ostatnie świadectwa używania pisma hieroglificznego pochodzą z IV w. n.e. Później jego znajomość zanikła. Hieroglify rozszyfrował w 1822 roku francuski znawca języków orientalnych Jean-François Champollion (czyt. Żan Fransła Szampoljon). Stało się to możliwe dzięki dokładnej analizie fragmentu dekretu królewskiego z II w. p.n.e., który

został wykuty w tzw. Kamieniu z Rosetty. Tekst zapisano w trzech wersjach: posługując się hieroglifami, pismem demotycznym, które rozwinęło się z pisma hieratycznego, oraz greckim alfabetem.



Kamień z Rosetty. Obecnie przechowywany jest w zbiorach Muzeum Brytyjskiego w Londynie
Hans Hillewaert, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 4.0

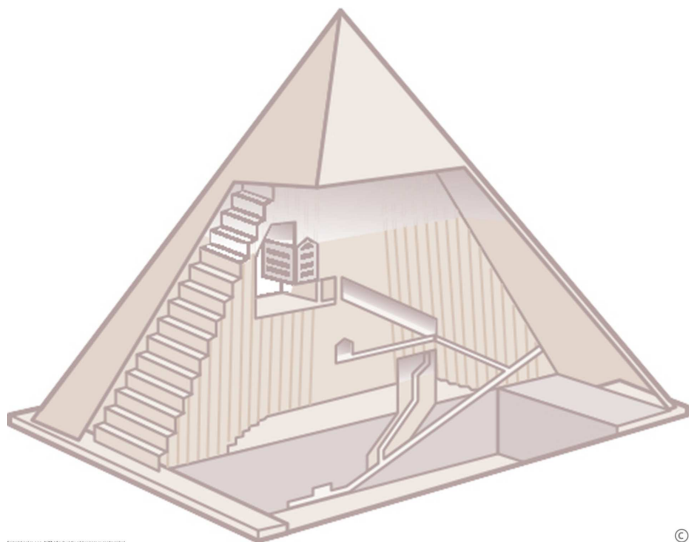
Polecenie 4

Wyjaśnij, w jaki sposób porównywanie tego samego tekstu utrwalonego za pomocą trzech rodzajów pisma mogło być pomocne w rozszyfrowaniu hieroglifów.

Ćwiczenie 5

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Osiągnięcia starożytnych Egipcjan



Przekrój piramidy Cheopsa – budowli
wzniesionej dzięki
skrupulatnym wyliczeniom matematyków
oraz planom nakreślonym przez architektów
starożytnego Egiptu

Contentplus.pl sp. z o.o., Sol90, tylko do użytku
edukacyjnego na epodreczniki.pl

Wynalezienie pisma nie było jedynym osiągnięciem Egipcjan. Zнали bardzo dobrze **matematykę** i **geometrię**, które przydawały się w administracji oraz przy budowie piramid. Byli świetnymi **inżynierami**. Wznoszone przez nich wielkie budowle wymagały starannego projektowania i skomplikowanych obliczeń, dlatego posługiwali się podobnym do naszego dziesiętnym systemem liczbowym. Opanowali również umiejętność obliczania ułamków i dzielenia liczb.

©

Praktyczny wymiar miały ich badania z zakresu **astronomii**. Jako pierwsi stosowali **kalendarz** oparty na ruchach

ciał niebieskich, w ich przypadku – Księżycy i gwiazdy o nazwie Syriusz. Według Egipcjan rok składał się z $365\frac{1}{4}$ dnia, 12 miesięcy i 3 pór roku, określanych wedle pór siewu, wylewu i zbioru. Obserwacja nieba i doskonalenie kalendarza umożliwiały przepowiadanie wylewów Nilu. Kalendarz, którym posługujemy się obecnie, jest wzorowany na kalendarzu egipskim.

Egipcjanie wynaleźli także **zegar wodny**.

Mumifikacja umożliwiła im poznanie ludzkiej anatomii oraz rozwój **medycyny** i **farmaceutyki**, m.in. zaczęli stosować olej rycynowy jako maść leczniczą, środek przeczyszczający i ważny składnik leków. Są oni autorami pierwszych **podręczników** sztuki lekarskiej i farmaceutycznej, utrwalonych na papirusowych zwojach.



Papirus zapisany pismem hieratycznym z około 1600 r. p.n.e., będący najstarszym zachowanym traktatem na temat chirurgii. Obecnie znajduje się w Nowojorskiej Akademii Medycznej
domena publiczna

Podsumowanie

Polecenia

1. Spróbuj wytłumaczyć, dlaczego Egipcjanie spisywali zdobytą przez siebie wiedzę z zakresu medycyny.
2. Wyjaśnij, jaki wpływ miały warunki naturalne na powstanie cywilizacji starożytnego Egiptu.
3. Scharakteryzuj rolę faraona w państwie egipskim.
4. Opisz społeczeństwo starożytnego Egiptu.
5. Przedstaw osiągnięcia starożytnych Egipcjan.
6. Opowiedz o wierzeniach starożytnych Egipcjan.



Lud jedyne Boga – starożytny Izrael

Tora

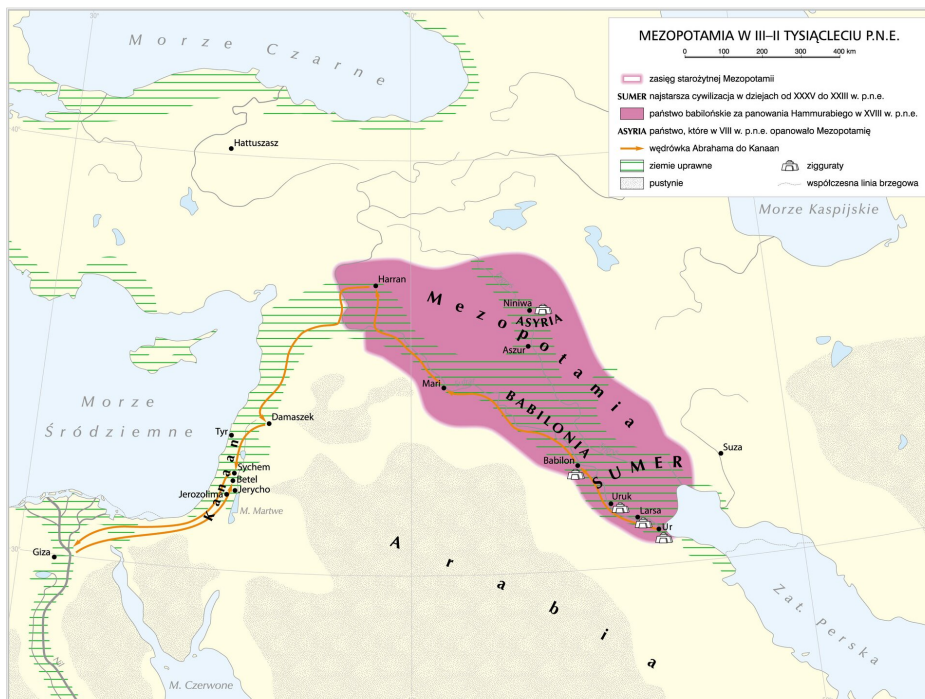
Ben Faulding, fotografia barwna, licencja: CC BY-NC 2.0

Już wiesz

- Przypomnij, czym jest politeizm.
- Wymień poznane przez ciebie ludy, które wyznawały religię politeistyczną.

Abraham i Ziemia Obiecana. Monoteizm

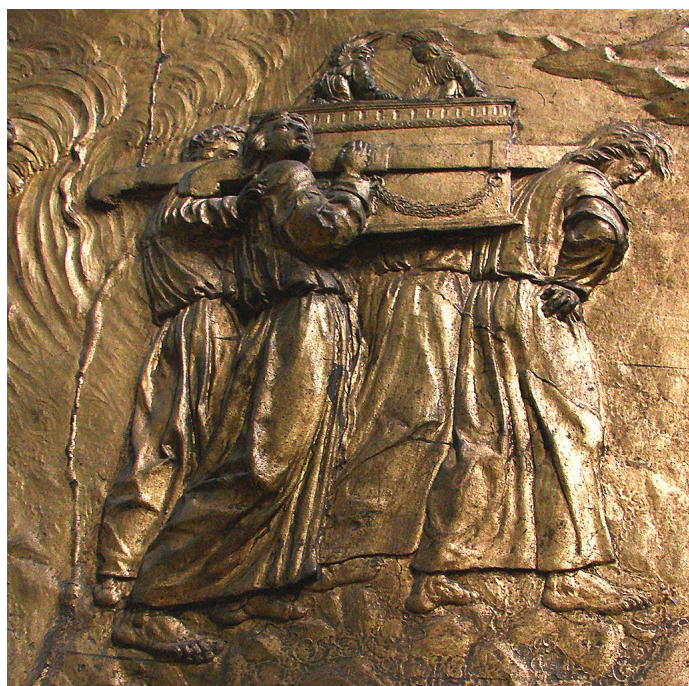
Początkowo starożytni Żydzi, nazywający siebie **Izraelitami** lub **Hebrajczykami**, tworzyli niewielkie koczownicze plemiona pasterskie zamieszkujące **Palestynę**. W **Biblii**, świętej księdze Izraelitów, znajdujemy liczne opowieści o ich pochodzeniu. Ich praojcem miał być **Abraham**, któremu Bóg o imieniu Jahwe obiecał krainę Kanaan, czyli właśnie Palestynę. Stąd nazywana jest ona także **Ziemią Obiecaną**. Izraelici odrzucili politeistyczną wiarę innych ludów starożytnych i wyznawali jednego Boga. Ich religia, nazywana **judaizmem**, jest więc przykładem **monoteizmu**.



Wędrówka Abrahama do Ziemi Obiecanej

Krystian Chariza i zespół,

Niewola egipska i Mojżesz



Jedno ze średniowiecznych wyobrażeń Arki Przymierza
domena publiczna

Na czele Izraelitów stanął Izaak, syn Abrahama, a następnie jego wnuk Jakub. Pomiędzy dwunastoma synami Jakuba dochodziło do konfliktów. Najmłodszego z nich, Józefa, bracia nienawidzili tak bardzo, że sprzedali go jako niewolnika do Egiptu. Tam, po wielu trudnościach, został ministrem faraona. Tymczasem Izraelici, znękani długotrwałą suszą, musieli szukać pożywienia poza Palestyną. Sprowadził ich do Egiptu Józef. Odtąd w pocie czoła pracowali dla faraona. Z egipskiej niewoli wyprowadził Izraelitów **Mojżesz**. Doszło wtedy do cudownego rozstąpienia się wód Morza Czerwonego, które przepuściło uciekinierów, a pochłonięło ścigających ich Egipcjan. Na pamiątkę tego wydarzenia

Żydzi obchodzą święto **Paschy**.

W czasie wędrówki Izraelitów po pustyni Bóg zawarł z Mojżeszem **przymierze**, na mocy którego stali się oni narodem wybranym. Bóg przekazał Mojżeszowi kamienne tablice z **dekalogiem**, czyli **dziesięcioma przykazaniami**, które stanowiły zbiór zasad regulujących życie Izraelitów. Zgodnie z jedną z nich ostatni, siódmy dzień tygodnia, **szabat**, miał być przeznaczony na odpoczynek i kult jedyne Boga, **Jahwe**.

Według Biblii **Arka Przymierza** była obitą złotą blachą drewnianą skrzynią. Zgodnie z tradycją żydowską w Arce były przechowywane kamienne tablice z dekalogiem. W czasie wędrówki do Ziemi Obiecanej Arka była najważniejszym przedmiotem kultu Izraelitów. Zaginęła w VI w. p.n.e. podczas najazdu Babilończyków na Palestynę.

Polecenie 1

Wyjaśnij, dlaczego Arka Przymierza była uważana przez starożytnych Izraelitów za największą świętość.



Arka Przymierza na obrazie Jacques'a J. Tissota

James Jacques Joseph Tissot , Arka przenoszona przez Jordan, 1896–1902, Muzeum Żydów w Nowym Jorku, domena publiczna

Dziesięć przykazań



Góra Synaj, na której Jahwe przekazał Mojżeszowi dekalog

Studio31, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

“



Mojżesz schodzi z góry Synaj

Gustave Doré, Mojżesz schodzi z góry Synaj, 1866, drzeworyt, domena publiczna

Biblia Tysiąclecia

Wtedy mówił Bóg wszystkie te słowa:

”Ja jestem Pan, twój Bóg, który cię wywiódł z ziemi egipskiej, z domu niewoli.

Nie będziesz miał cudzych bogów obok Mnie!

Nie będziesz czynił żadnej rzeźby ani żadnego obrazu tego, co jest na niebie wysoko, ani tego, co jest na ziemi nisko, ani tego, co jest w wodach pod ziemią! [...]

Nie będziesz wzywał imienia Pana, Boga twego, do czczych rzeczy,

gdyż Pan nie pozostawi bezkarnie tego, który wzywa Jego imienia do czczych rzeczy.

Pamiętaj o dniu szabatu, aby go uświęcić. [...]

Czcij ojca twego i matkę twoją, abyś długo żył na ziemi, którą Pan, Bóg twój, da tobie.

Nie będziesz zabijał.

Nie będziesz cudzołożył.

Nie będziesz kradł.

Nie będziesz mówił przeciw bliźniemu twemu kłamstwa jako świadek. Nie będziesz pożądał domu bliźniego twego. Nie będziesz pożądał żony bliźniego twego, ani jego niewolnika, ani jego niewolnicy, ani jego wołu, ani jego osła, ani żadnej rzeczy, która należy do bliźniego twego”

Biblia Tysiąclecia, Poznań 2003.

Polecenie 2

- Wskaż przykazanie, które wprost wskazuje na monoteistyczny charakter judaizmu.
- Przeczytaj uważnie tekst i zastanów się, jaki wpływ mógł mieć Dekalog na sztukę religijną tworzoną przez Żydów.

Królestwo Izraela

Świątynia Salomona

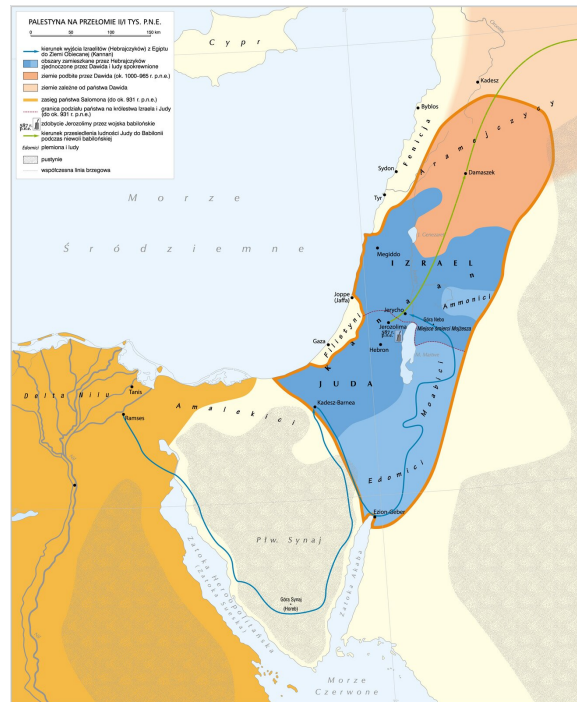
Contentplus.pl sp. z o.o., Sol90, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl

Zagrożenie atakami innych ludów wzmocniło jedność Żydów i spowodowało połączenie się rozproszonych dotąd plemion. W XI w. p.n.e. **prorok Samuel** wyznaczył **Saula** na pierwszego króla starożytnego Izraela.

Jego następcą był **Dawid**, który stolicą państwa uczynił **Jerozolimę**, a po nim władzę objął **Salomon**. Za jego rządów zbudowano w Jerozolimie świątynię, w której przechowywano Arkę Przymierza. Po śmierci Salomona kraj został podzielony na dwie części: **królestwo Izraela i królestwo Judy**.

Polecenie 3

Podaj nazwę państwa graniczącego z Izraelem od południa.



Palestyna na przełomie II/I tysiąclecia p.n.e.

Krystian Chariza i zespół,

Niewola babilońska i diaspora

W połowie I tysiąclecia p.n.e. królestwo Izraela znalazło się pod panowaniem Babilonii. Świątynia Jerozolimska została zniszczona i rozpoczął się okres tzw. **niewoli babilońskiej**. Kolejnymi najeźdźcami Izraela byli Persowie, a następnie Rzymianie. Klęską zakończyły się powstania przeciw Rzymowi w I i II w. n.e. Przyniosły zniszczenie Jerozolimy i zakaz praktykowania judaizmu. Żydzi byli zmuszeni żyć z dala od ojczyzny, w **diasporze**, rozproszeni wśród innych ludów, mówiących innym językiem i wyznających inną wiarę.

Z Drugiej Świątyni, odbudowanej po okresie niewoli babilońskiej, pozostał tylko fragment zwany Ścianą Płaczu. Jest dziś najświętszym miejscem judaizmu, celem pielgrzymek oraz modlitw Żydów z całego świata.



Ściana Płaczu w Jerozolimie.

Sheepdog85 , Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

Ćwiczenie 1

Ułóż w kolejności chronologicznej wydarzenia z historii narodu żydowskiego.

Okres niewoli egipskiej.



Okres niewoli babilońskiej.



Panowanie króla Salomona.



Początek życia w diasporze.



Przeprowadzenie Żydów pod wodzą Mojżesza przez Morze Czerwone.



Przybycie Żydów pod wodzą Abrahama do Palestyny.



Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Naród wybrany. Judaizm

Przez wieki Żydzi zmuszeni byli do życia na wygnaniu lub w niewoli, co wzmocniło ich poczucie wspólnoty, a zarazem uzmysłowiło im odmiennność od innych plemion. Wyróżniali się nie tylko monoteistyczną religią, ale także zwyczajami określanymi przez religijne zasady, których fundamenty zostały zawarte w pięciu pierwszych księgach Biblii,

nazywanych **Pięcioksięgiem** lub **Torą**, czyli Prawem. Dotyczyło to m.in. przepisów odnoszących się do diety, wyznaczanej przez konieczność zachowania tzw. **koszerności**. Oznaczało to m.in. zakaz spożywania wieprzowiny oraz owoców morza. Ponadto Żydów obowiązywały rytualne kąpiele i celebra szabatu, a samych mężczyzn – zabieg **obrzezania**. Religię wyznawaną przez Żydów nazywamy **judaizmem**.

Ćwiczenie 2

Połącz w pary pojęcia z ich definicjami.

prorok

zgodnie z tradycją biblijną ten z Żydów,
który postępuje i naucza zgodnie
z bożym natchnieniem

monoteizm

życie jednego narodu w rozproszeniu,
wśród innych narodów

diaspora

religia wyznawana przez Żydów

judaizm

wiara w jednego Boga

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Symbole judaizmu





Sześcioramienna **gwiazda Dawida** to symbol Żydów i judaizmu. Znajduje się na flagie współczesnego państwa Izrael.





Godło Izraela
domena publiczna

Symbolem judaizmu jest również **menora**, czyli siedmioramienny świecznik. Najpierw stała przed Arką Przymierza, a potem swoje miejsce znalazła kolejno w Pierwszej i drugiej Świątyni w Jerozolimie. Symbolizuje czuwanie Boga nad Żydami. Kiedy w 70 r. n.e. Rzymianie zdobyli Jerozolimę, zrabowali ten bezcenny zabytek.

Polecenie 4

Zastanów się, co mówi o roli religii w życiu współczesnych Żydów obecność motywu menory w ich godle państwowym.

Poniższa ilustracja przedstawia **zwój Tory** oraz **jad**, czyli pałeczkę używaną do czytania Tory. Ma on charakterystyczne zakończenie: w kształcie dłoni z wyciągniętym palcem wskazującym. Zwyczaj korzystania z jadu związany jest z traktowaniem Tory jako szczególnej świętości – dotykanie jej bezpośrednio własnymi palcami podczas czytania uznawane jest przez Żydów za profanację.

Mezuza jest rodzajem futerału, w którym Żydzi umieszczają wybrane wersety z Tory i przytwierdzają go do górnej framugi drzwi. Mezuza ma uświęcać dom i przypominać o Bożej opiece nad jego mieszkańcami.



Tora

Lewrie Cate, Wikimedia Commons, licencja: CC BY 2.0



Pobożny Żyd noszący podczas porannej modlitwy teflin, na który składają się dwa niewielkie, skórzane pojemniki zawierające pergaminowe fragmenty Tory, przymocowane rzemieniami do czoła i ramienia.

David Shankbone , Wikimedia Commons, licencja: CC BY 3.0



Mezuza w Synagodze Stambulskiej w Jerozolimie
Djampa, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 4.0

Podsumowanie

Ćwiczenie 3

Do symboli związanych z judaizmem należy:

☐ bóg Horus

☐ jad

☐ hieroglif

☐ Tora

☐ ryba

☐ mezuzza

☐ gwiazda Dawida

☐ monstrancja

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Polecenia

1. Przedstaw najważniejsze wydarzenia z historii narodu żydowskiego. Uzasadnij swój wybór.
2. Scharakteryzuj religię wyznawaną przez Żydów. Podaj jej najważniejsze cechy.
3. Wyłutnucz, jaką rolę w kształtowaniu tożsamości Żydów odegrała ich religia.
4. Wymień i opisz najważniejsze symbole judaizmu.



Początki cywilizacji greckiej. Sparta i Ateny

Kolumny na Akropolu
domena publiczna

Już wiesz

- Przypomnij, jak warunki naturalne wpłynęły na powstanie starożytnych państw Mezopotamii i Egiptu.
- Opisz, jak wyglądał ustrój poznanych przez ciebie państw starożytnego Wschodu.

Środowisko naturalne starożytnej Grecji. Polis

Starożytni Grecy żyli początkowo w południowej części Półwyspu Bałkańskiego. Zamieszkiwali w miastach-państwach zwanych *poleis* (w liczbie pojedynczej: *polis*). **Polis** to miasto wraz z otaczającymi je wsiami, ale także forma organizacji politycznej i wspólnota zamieszkujących je obywateli. Od tego słowa wywodzą się takie terminy jak „polityka” czy „polityczny”. Wspólnotę tworzyła niewielka, samorządna, zamknięta zbiorowość zajmująca niewielkie terytorium, oddzielone od innych poleis wysokimi górami. Polis zakładano koło wysokiego, ufortyfikowanego wzgórza, czyli **akropolu**. Akropol pełnił funkcję nie tylko obronną, lecz także religijną.

Polecenie 1

Zastanów się i wyjaśnij, dlaczego Grecy wybierali wysokie wzgórza do obrony przed najeźdźcami.

Grecy mieli silne poczucie przynależności do **szerszej wspólnoty**. Łączyły ich: podobna organizacja wspólnot politycznych, obyczaje, kultura, religia oraz język, nawet jeśli posługiwali się różnymi **dialektami** języka greckiego i przynależeli do różnych plemion – Dorów, Eolów czy Jonów.

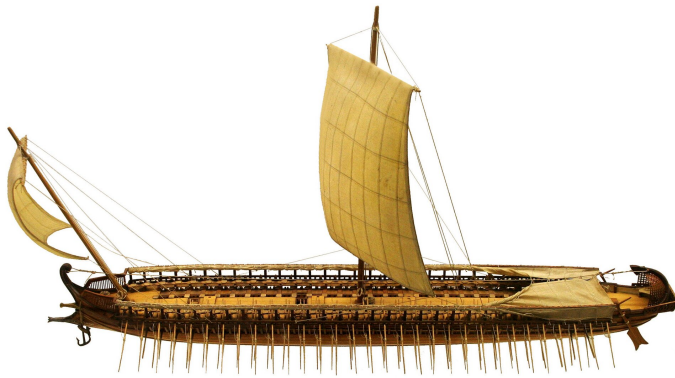
Typowe greckie miasto-państwo miało do zagospodarowania zaledwie skrawek urodzajnej ziemi na równinie oraz pastwiska i lasy na stokach gór. Klimat sprzyjał uprawie winorośli i oliwek, dlatego greckie *poleis* stały się głównymi producentami **wina i oliwy**, którymi handlowały z innymi ludami.



Grecka amfora z wyspy Lemnos. Przechowywana w Muzeum Sztuki Starożytnej w Monachium w Niemczech
Matthias Kabel, Wikimedia Commons, licencja: CC BY 2.5

Amfory służyły do transportu i przechowywania winogron, ryb, zboża, wina, a także oliwy, która znajdowała bardzo szerokie zastosowanie. Jako tłuszcz spożywczy była odpowiednikiem współczesnego masła i oleju. Była nie tylko podstawowym produktem w kuchni starożytnej Grecji, ale także – rozprowadzana po ludzkim ciele – służyła za mydło i kosmetyki. Produkowano z niej perfumy, a nawet stosowano ją jako paliwo do lamp.

Kolonizacja grecka



Grecka triera – okręt wojenny z trzema rzędami wiosł.
Model w Muzeum Niemieckim w Monachium
Matthias Kabel, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

Nieliczne tereny uprawne, które dostarczały niedostateczną ilość pożywienia, walki o władzę w miastach-państwach czy potrzeba poszukiwania surowców naturalnych z czasem skłoniły Greków do zakładania miast poza Półwyspem Bałkańskim. Ze względu na opływające półwysep morza starożytni Grecy kładli duży nacisk na rozwój żeglugi, która ułatwiała im m.in. poznawanie nowych terenów. Od VIII w. p.n.e. rozpoczęła się **wielka kolonizacja**,

kiedy to Grecy masowo przenosili się do innych rejonów basenu Morza Śródziemnego i Morza Czarnego.

Polecenie 2

Wskaż tereny, na których Grecy założyli najwięcej kolonii.



Kolonizacja grecka i fenicka

Krystian Chariza i zespół,

Sparta

Społeczeństwo

Jedną z najważniejszych greckich *polis* była **Sparta**, położona w Lakonii, na południu Peloponezu. Sparta wyrosła na prawdziwą potęgę w VII w. p.n.e. dzięki podbiciu sąsiedniej Mesenii i opanowaniu Peloponezu, stając się największym terytorialnie greckim państwem.

Społeczeństwo Spartan opierało się na zawodowych żołnierzach-obywatelach. Mieszkańcy podbitych przez Spartan terenów, zwani **helotami**, zostali pozbawieni praw i otrzymali status państwowych niewolników. Ich ziemie zostały rozdzielone pomiędzy Spartan, ale to heloci nadal ją uprawiali i regularnie przekazywali swoim panom zbiory. Dzięki temu sami Spartanie nie musieli pracować. Ich jedynym zajęciem było doskonalenie wojennych umiejętności i dbanie o sprawność fizyczną.

Żyjący dookoła osad Spartan **periojkowie** nie mieli żadnych praw politycznych, ale byli wolni. Zajmowali się głównie rzemiosłem, handlem, rybołówstwem i żegluga.

Polecenie 3

Przyjrzyj się mapie Grecji, odzyskaj na niej Spartę, a następnie nazwij krainę, w której osiedlili się Spartanie.



Starożytna Grecja
Krystian Chariza i zespół,

Ustrój

Rządy w Sparcie sprawowali **dwaj dziedziczni królowie**, którzy dowodzili wojskiem w czasie wojny i pełnili funkcje kapłańskie, składając bogom ofiary.

Królowie i 28 doświadczonych Spartan powyżej 60. roku życia tworzyli **geruzję**, czyli **radę starszych**. Była ona odpowiedzialna za przygotowywanie projektów ustaw, które następnie poddawano pod głosowanie **zgromadzeniu** wszystkich Spartan.

Zgromadzenie wybierało członków rady, a ponadto wyznaczało na jeden rok pięciu ważnych urzędników zwanych **eforami**. Sprawowali oni nadzór nad królami, opracowywali wnioski, nad którymi obradowało zgromadzenie, oraz czuwali nad poprawnym przebiegiem wychowania dzieci i młodzieży.

Spartańskie wychowanie



Hełm hoplity spartańskiego

iStockphoto, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl

©

Podstawowym celem wychowania w Sparcie było jak najlepsze **przygotowanie militarne**. Wszyscy obywatele podlegali temu samemu rygorowi. Mieli być bezwarunkowo posłuszni i lojalni względem swojego państwa. Prawdopodobnie w wieku 12 lub nawet 7 lat chłopcy opuszczali rodzinne domy i przenosili się do koszar, w których mieszkali do 30. roku życia. Nad ich edukacją i wyszkoleniem wojskowym czuwało państwo. Członkowie geruzji wybierali spośród noworodków te, które były najsilniejsze. Tylko one miały prawo do istnienia. Słabe i chorowite porzucano na pewną śmierć. Warunki życia w koszarach były niezwykle trudne, a zasady tam panujące – bardzo surowe. Stąd gdy dziś używamy wyrażen takich jak „spartańskie

wychowanie” czy „spartańskie warunki”, mamy na myśli – w pierwszym wypadku – model wychowania, w którym nadrzędną rolę odgrywa dyscyplina i karność, a w drugim – brak wszelkich wygód i zbytków.

Spartanie nazywali siebie „**równymi**”. Oznaczało to, że wszyscy, zarówno jako żołnierze, jak i jako obywatele, mieli takie same uprawnienia we wszelkich dziedzinach życia. Każdy żołnierz piechoty, czyli **hoplita**, stawał do walki ramię w ramię w szyku zwanym **falangą**. Każdy z nich dysponował jednym głosem podczas głosowań zgromadzenia.



Współczesne wyobrażenie hoplity spartańskiego. Hoplita spartański stał się obecnie jedną z ikon kultury masowej (np. film "300").

iStockphoto, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl

Ateny – reformy Solona i Klejstenesa



Solon
domena publiczna

Ateny były, obok Sparty, jednym z najważniejszych miast-państw starożytnej Grecji. Początkowo w Atenach panowali **królowie**. Po upadku monarchii nastał **ustrój oligarchiczny**, czyli rządy nielicznej grupy obywateli. W tym wypadku byli to arystokraci, będący najlepiej urodzonymi obywatelami. Ważną rolę odgrywali najwyżsi urzędnicy zwani **archontami**, którzy dowodzili wojskiem, nadzorowali kult religijny i sądownictwo. Wywodzili się z najznakomitszych rodzin arystokratycznych. Po roku sprawowania urzędu wchodził dożywotnio w skład rady, która zbierała się na wzgórzu boga Aresa, czyli **Areopagu**.

Zgromadzenie ludu miało niewiele uprawnień, ale wybierało np. urzędników. Praw politycznych nie posiadali cudzoziemcy, zwani **metojkami**, niewolnicy i kobiety.

Z czasem archonci wprowadzili nowe prawa. Jednym z tych urzędników był **Solon**, który na początku VI w. p.n.e. sprawił, że o pozycji obywatela nie decydowało arystokratyczne urodzenie, ale **stan posiadania**: majątek warunkował udział w życiu politycznym miasta, np. możliwość sprawowania urzędów.

Solon **zniósł niewolę za długi**: przywrócił wolność wszystkim, którzy ją w ten sposób stracili, i wykupił Ateńczyków sprzedanych w niewolę za granicę. Zakazał brania pożyczek pod zastaw wolności osobistej.

Jednak dopiero **Klejstenes w końcu VI w. p.n.e.** rozszerzył prawa polityczne na wszystkich wolnych Ateńczyków i uniezależnił ich od posiadanych dóbr. Powołał on **Radę Pięciuset**, w której skład wchodziło na rok członkowie w wieku co najmniej 30 lat. Wybierano ich przez losowanie z list kandydatów wyłonionych przez obywateli. Rada zajmowała się bieżącym zarządzaniem państwem oraz przygotowywaniem i prowadzeniem obrad **zgromadzenia** obywateli, do którego należała zawsze ostateczna decyzja w najważniejszych sprawach państwowych. W Radzie można było zasiadać maksymalnie dwa razy, i to nie z rzędu. Tym samym większe grono obywateli miało szansę wpływania na sprawy publiczne. Większość urzędników – z wyjątkiem archontów i dowódców wojska, czyli **strategów** – obierano przez losowanie z kandydatów wyznaczonych w ramach wspólnot obywatelskich.



Ostrakon

Marsyas, Wikimedia Commons, licencia: CC BY-SA 2.5

Prawdopodobnie to Klejstenes wprowadził instytucję zwaną **ostracyzmem**. Raz do roku zgromadzenie ustalało, czy istnieje wśród nich obywatel, który zagraża państwu. W tym celu przeprowadzano głosowanie: ten, którego imię wyskrobano na największej liczbie skorup, zostawał wygnany na 10 lat. Owe skorupy określano **ostrakonami** (na zdjęciu) i właśnie od nich pochodzi słowo „ostracyzm”.

Ćwiczenie 1

Przyporządkuj reformę do imienia reformatora ustroju ateńskiego.

Solon

zniósł niewolę za długi

Klejstenes

ustanowił Radę Pięciuset

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Ateny w czasach Peryklesa

W połowie V w. p.n.e., w czasie przywództwa **Peryklesa**, demokracja (inaczej: ludowładztwo, gr. *demos* – lud, *kratos* – władza) osiągnęła swoją pełnię. Archontem mógł zostać każdy ateński obywatel. Do tej pory urzędnicy nie byli wynagradzani za swoją pracę, więc ubodzy oraz mieszkańcy terenów wiejskich nie mieli wielkiego wpływu na władzę. Aby umożliwić tym grupom obywateli udział w życiu politycznym, wypłacano im niewielkie **sumy pieniędzy za sprawowanie urzędów** i zasiadanie w sądach. Poza czasem wojny obywatele nie płacili podatków, a najubożsi byli uprawnieni do otrzymania pomocy ze strony państwa. Niewielkie renty wypłacano sierotom wojennym i okaleczonym na wojnach weteranom. Zaczęło obowiązywać prawo, zgodnie z którym obywatelami były wyłącznie osoby, których oboje rodzice mieli status obywatela, urodzili się w Atenach i wstąpili w legalny związek małżeński.



Perykles. Rzymska kopia greckiej rzeźby, przechowywana obecnie w Muzeum Pio-Clementino w Watykanie

Historycy uznają Peryklesa za twórcę potęgi Aten. Okres, w którym przewodził Atenom, określa się mianem **epoki Peryklesa**.

Historyk Tukidydes zapisał wygłoszoną w 431 r. p.n.e. sławną mowę Peryklesa ku czci poległych w czasie wojny między Atenami a Spartą. Stanowi ona wielką pochwałę państwa ateńskiego i jego ustroju. Wygłaszając ją, Perykles chciał podnieść morale obywateli Aten.

Polecenie 4

Przeczytaj tekst lub wysłuchaj uważnie nagrania, a następnie wykonaj poniższe ćwiczenia.

((Tukidydes

Wojna peloponeska

Nasz ustrój polityczny nie jest naśladownictwem obcych praw, a my sami raczej jesteśmy wzorem dla innych niż inni dla nas. Nazywa się ten ustrój demokracją, ponieważ opiera się na większości obywateli, a nie na mniejszości. W sporach prywatnych każdy obywatel jest równy w obliczu prawa; jeśli zaś chodzi o znaczenie, to jednostkę ceni się nie ze względu na jej przynależność do pewnej grupy, lecz ze względu na talent osobisty, jakim się wyróżnia; nikomu też, kto jest zdolny służyć ojczyźnie, ubóstwo albo nieznane pochodzenie nie przeszkadza w osiągnięciu zaszczytów. W naszym życiu państwowym kierujemy się zasadą wolności. W życiu prywatnym nie wglądamy z podejrzliwą ciekawością w zachowanie się naszych współobywateli, nie odnosimy się z niechęcią do sąsiada, jeśli się zajmuje tym, co mu sprawia przyjemność, i nie rzucamy w jego stronę owych pogardliwych spojrzeń, które wprawdzie nie wyrządzają szkody, ale ranią. Kierując się wyrozumiałością w życiu prywatnym, szanujemy prawa w życiu publicznym; jesteśmy posłuszni każdoczesnej władzy i prawom, zwłaszcza tym nie pisanim, które bronią pokrzywdzonych i których przekroczenie przynosi powszechną hańbę. Myśmy też stworzyli najwięcej sposobności do wypoczynku po pracy, urządzając przez cały rok igrzyska i uroczystości religijne oraz pięknie zdobiąc nasze prywatne mieszkania, których urok codzienny rozprasza troski. Z powodu zaś wielkości miasta zwozi się tutaj towary z całej

ziemi; możemy tedy na równi rozkoszować się wytworami obcych narodów co i naszymi własnymi. [...] Krótko mówiąc twierdzę, że państwo nasze jako całość jest szkołą wychowania Hellady, i wydaje mi się, że u nas każda jednostka może z największą swobodą przystosować się do najrozmaitszych form życia i stać się przez to samodzielnym człowiekiem. A że nie są to okolicznościowe przechwałki, ale rzeczywista prawda, na to wskazuje potęga naszego państwa, którą zdobyliśmy dzięki tym cechom charakteru.[...] Państwo nasze dlatego budzi podziw, że swoją odwagą zmusiliśmy wszystkie morza i lądy, aby stały się nam dostępne, i że wszędzie postawiliśmy wieczne pomniki klęsk przez nas zadanych i dobrodziejstw przez nas wyświadczonych.”

Tukidydes, Wojna peloponeska, tłum. K. Kumaniecki, Warszawa 1988.

[Nagranie dostępne na portalu epodreczniki.pl](#)

Perykles o ustroju ateńskim w zapisach Tukidydesa, czyta Wojciech Czerniatowicz

Tukidydes, Contentplus.pl sp. z o.o., tylko do użytku edukacyjnego

Wojna peloponeska Perykles o ustroju ateńskim w zapisach Tukidydesa, czyta Wojciech Czerniatowicz Źródło: Tukidydes, Contentplus.pl sp. z o.o., Wojna peloponeska, tylko do użytku edukacyjnego.

Ćwiczenie 2

Tukidydes definiuje demokrację jako:

☐ rządy bogatych

☐ rządy mniejszości

☐ rządy większości

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Ćwiczenie 3

Według Tukidydesa o znaczeniu jednostki w państwie decyduje:

☐ jej posłuszeństwo wobec prawa

☐ jej talent i poświęcenie dla ojczyzny

☐ jej urodzenie

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Ćwiczenie 4

Cel powstania mowy Peryklesa może świadczyć o tym, że obraz demokracji ateńskiej w niej zawarty:

☐ jest zafałszowany na niekorzyść prawdziwego stanu demokracji w Atenach

☐ jest wyidealizowany

☐ jest w pełni zgodny z rzeczywistością

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Podsumowanie

Ćwiczenie 5

Poniższe zasady ustrojowe przyporządkuj do Aten lub Sparty.

Ateny

Aby umożliwić ubogim obywatelom udział w życiu politycznym, wypłacano im niewielkie sumy pieniędzy za sprawowanie urzędów.

Sparta

Wojskiem dowodzili archonci.

Za przygotowanie projektów ustaw była odpowiedzialna geruzja.

Podstawowym celem wychowania było przygotowanie militarne.

Stosowano procedurę ostracyzmu.

Państwowymi niewolnikami byli heloci.

Rządy sprawowali dwaj dziedziczni królowie.

Największą władzę sprawowało zgromadzenie wolnych obywateli.

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Polecenia

1. Wyjaśnij, jaki wpływ na powstanie greckich miast-państw miało środowisko naturalne.
2. Scharakteryzuj gospodarkę starożytnej Grecji i opisz wpływ warunków naturalnych na jej charakter.
3. Wyłumacz, na czym polegała wielka kolonizacja i jakie były jej przyczyny.
4. Przedstaw spartański model wychowania.
5. Scharakteryzuj ustrój starożytnej Sparty i starożytnych Aten w czasach Peryklesa, a następnie wskaż podobieństwa i różnice między nimi.



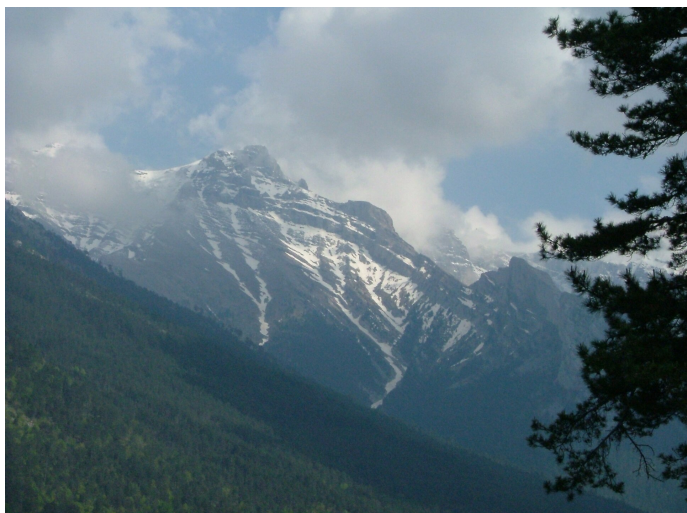
Kultura i wierzenia starożytnych Greków

Plejady, nimfy greckie
Elihu Vedder, domena publiczna

Już wiesz

- Opisz, jak wyglądało wychowanie chłopców w Sparcie.
- Przypomnij, w których cywilizacjach tworzone mity. Jaką rolę odgrywały?

Greccy bogowie



Góra Olimp

Alina Zienowicz, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

Grecy wierzyli w wielu bogów, ich religia była więc **politeistyczna**. Bogowie greccy, chociaż podobni do ludzi, byli nieśmiertelni. Opiekowali się różnymi dziedzinami życia. Tworzeniem **mitów**, czyli opowieści o bogach i herosach (bohaterach), zajmowali się poeci. Mity były tematem utworów literackich i przedstawień teatralnych, zapewniały rozrywkę, objaśniały świat bogów i ludzi, tłumaczyły początki obrzędów oraz

wyjaśniały niezrozumiałe dla Greków

zjawiska.

Na czele bogów stał **Zeus**. Jego znakami rozpoznawczymi były: piorun, orzeł i tarcza. Według mitów Zeus rezydował z najważniejszymi bóstwami na górze **Olimp** w północno-wschodniej Grecji. Tych dwanaście bóstw tworzyło tzw. **panteon olimpijski** i sprawowało władzę nad światem ludzi oraz wszystkich innych bogów. Wieczną młodość i nieśmiertelność zapewniały im **ambrozja i nektar**. Greccy bogowie, podobnie jak ludzie, bywali kapryśni, złośliwi czy nieszczęśliwie zakochani. Zdarzało im się popełniać haniebne czyny: zdradzać, a nawet zabijać. Lubili ingerować w sprawy śmiertelników i krzyżować im plany.



Głową boskiej rodziny był Zeus, zwany ojcem bogów i ludzi. Był on panem nieba i ziemi. Gdy się gniewał, zsyłał na ziemię deszcz, burzę, błyskawice i pioruny

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0



Żona Zeusa, Hera, opiekowała się małżeństwami, rodziną i ogniskiem domowym. Jej ulubionym ptakiem był paw

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0



Posejdon, brat Zeusa, panował nad wodami – był władcą mórz, rzek, jezior i źródeł. Od niego zależało, czy morze było spokojne. Jeśli nie był w dobrym humorze, trójzębem wzburzał fale i wywoływał sztormy

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0



Hades, drugi z braci Zeusa, rządził podziemną krainą umarłych. Nazywano ją od imienia swego władcy Hadesem. Wejścia do niej pilnował Cerber – pies o trzech głowach i grzywie z węży

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0



Athena, córka Zeusa, była opiekunką mądrości i nauki, a także rzemieślników. Ptakiem jej poświęconym była sowa. Według mitu Athena narodziła się z głowy Zeusa, wyskakując z niej w pełnym uzbrojeniu. Była boginią-wojowniczką, dlatego przedstawiano ją zwykle w hełmie, z włócznią i tarczą

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0



Według mitów z morskiej piany narodziła się piękna Afrodyta – bogini miłości i urody. Podróżowała wozem zaprzężonym w gołębice

Contentplus.pl sp. z o.o.,



Grecy wyobrażali sobie Apolla, syna Zeusa, jako najpiękniejszego z bogów. Miał długie loki i nosił na głowie wieniec laurowy. Młodzieniec trzymał w ręku lirę, na której pięknie grał. Opiekował się muzyką, poezją i wróżbiarstwem

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0



Temida, bogini prawa i sprawiedliwości, była czczona przez Greków jako doradczyni Zeusa. Opiekowała się sądami. Przedstawiano ją z opaską na oczach, symbolizującą bezstronność i wydawanie wyroków wyłącznie na podstawie prawa. Trzymała wagę służącą do sprawiedliwego oceniania dowodów winy i niewinności oskarżonego.

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY-SA 4.0

Ćwiczenie 1

Dobierz odpowiednie podpisy do ilustracji przedstawiających bogów panteonu olimpijskiego.



Atena



Apollo



Posejdon



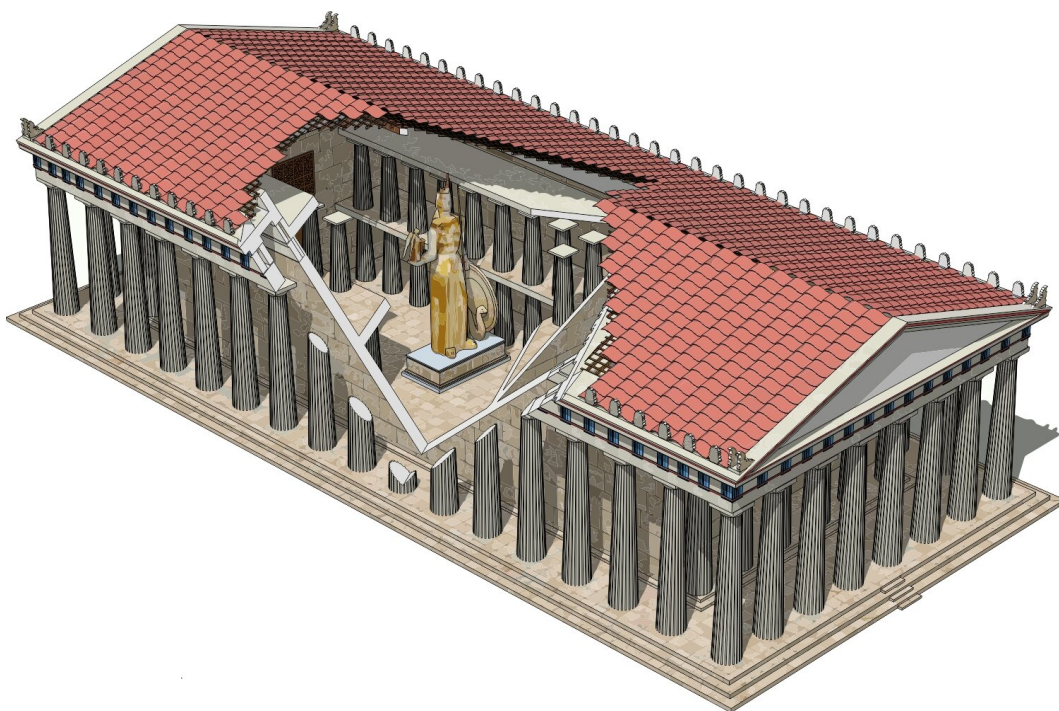
Zeus

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Jak Grecy czcili bogów?

Grecy składali bogom **ofiary**, często ze zwierząt. Rytuałowi towarzyszyły modlitwy i śpiewanie hymnów. Na ołtarzu palono w darze dla bóstwa wnętrzności i niejadalne części. Mięso gotowano lub pieczono i spożywano na miejscu podczas radosnej uczty, w której, jak wierzyli Grecy, brało udział czczone bóstwo. Najbardziej uroczystą i najkosztowniejszą ofiarą, składaną w czasie największych świąt, była tzw. **hekatomba**, czyli ofiarowanie aż stu sztuk bydła.

Składano również ofiary płynne, czyli tzw. **libacje**. Libacja oznaczała ulanie bogom wina, oliwy, mleka albo po prostu wody. Zwykle była dokonywana na ołtarzu, na ziemię wylewano płyny ku czci zmarłych albo bogów podziemi.



Świątynia grecka

Contentplus.pl sp. z o.o.,

Sport i igrzyska olimpijskie

Religijny wymiar miał w starożytnej Grecji **sport**, do którego Grecy przywiązywali wielką wagę. Uważali, że jego aktywne uprawianie jest niezbędne zarówno dla ludzkiego zdrowia i higieny, jak i dla odpowiedniego wyglądu, który cieszyłby oko ludzkie i radował bogów. Pełnią człowieczeństwa było w ich opinii harmonijne połączenie fizycznego piękna i dobra.

W gimnazjonie

Sport był także ważnym elementem życia społecznego i edukacji. W większości greckich miast istniały **gimnazjony**, czyli zespoły budynków przeznaczonych do ćwiczeń fizycznych i umysłowych, wyposażonych w biblioteki oraz sale, w których odbywały się wykłady i dyskusje. Ten edukacyjny charakter gimnazjonów sprawił, że posługujemy się dzisiaj terminem „gimnazjum” na określenie jednego z etapów uczenia się.

Gimnazjony obejmowały przede wszystkim obiekty sportowe (stadiony do biegów, **hipodromy**, czyli tory do wyścigów konnych, oraz palestry – place do uprawiania boksu i zapasów), a także szatnie, łaźnie oraz baseny. Nadzorowali je specjaliści. Grecy wierzyli, że opiekę nad gimnazjonami sprawowali sami bogowie, zwłaszcza Hermes, którego posągi często w nich umieszczano.

W gimnazjonach higienę utrzymywano m.in. przy pomocy zakrzywionych, metalowych skrobaczek, tzw. strigili. Po ćwiczeniach smarowano całe ciało oliwą, po czym dokładnie zeszkrobywano ją ostrą krawędzią przyrządu wraz z potem i brudem.

Tak mógł wyglądać grecki gimnazjon

Contentplus.pl sp. z o.o., Sol90, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl

Ciekawostka

Poniższe zdjęcia przedstawiają pozostałości palestry z III–II w. p.n.e. wchodzącej w skład gimnazjonu w Olimpii. Niedaleko znajdowały się też hipodrom i stadion.



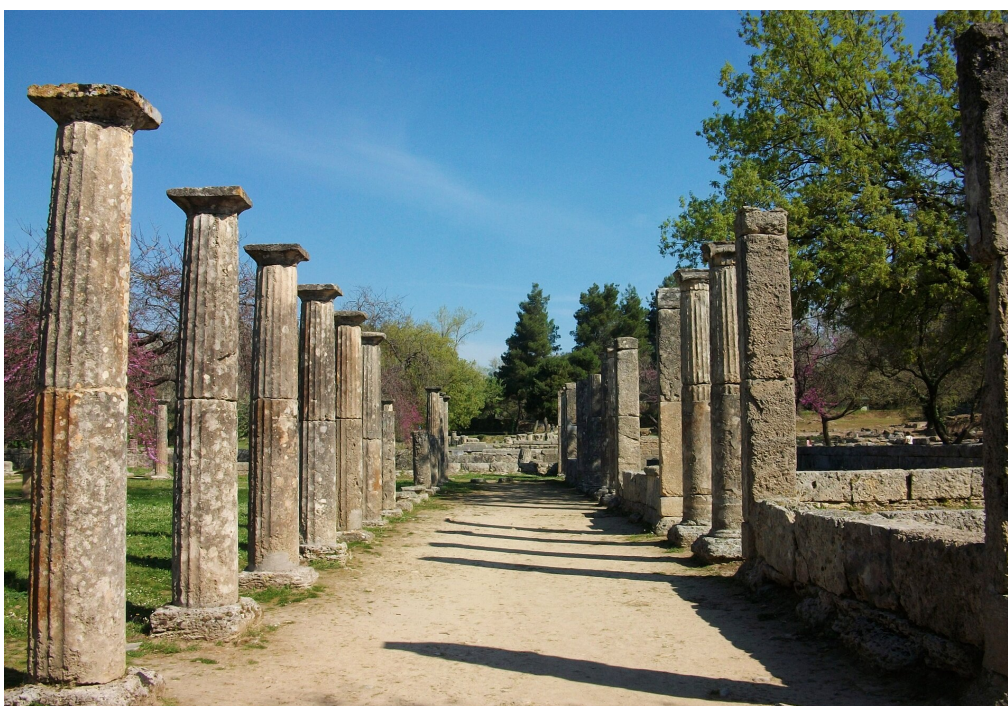
Ruiny gimnazjonu w greckiej Olimpii

Joanbanjo, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0



Ruiny gimnazjonu w greckiej Olimpii

Joanbanjo, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0



Ruiny gimnazjonu w greckiej Olimpii

Joanbanjo, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

Igrzyska olimpijskie



Stadion w Olimpii
domena publiczna

Sport grecki ściśle wiązał się z kultem bogów. Ku ich czci odbywały się zawody sportowe, zwane **igrzyskami**. Grecy uważali, że odniesienie w nich zwycięstwa było znakiem łaski boga. Najślawniejsze z igrzysk, w których mogli wziąć udział sportowcy z całego świata greckiego, odbywały się w **Olimpii** na Peloponezie i były poświęcone **Zeusowi**. Odbywały się one co cztery lata od 776 r. p.n.e. do końca epoki starożytnej.

Na czas igrzysk ogłaszano święty **rozejm**, tzn. przerywano wszelkie wojny.

Zawodom towarzyszyły ceremonie religijne. W trakcie rozgrywek uroczystie składano Zeusowi ofiarę. Nagroda za zwycięstwo w igrzyskach olimpijskich była skromna: stanowił ją wieniec z gałązek oliwnych. Ojczyste miasta zwycięzców wypłacały im jednak dodatkowe nagrody i obsypywały ich rozmaitymi zaszczytami. Aby upamiętnić imiona triumfatorów igrzysk, rzeźbiono ich posągi i pisano o nich poematy.

W zawodach brali udział wyłącznie mężczyźni. Kobiety nie miały wstępu nawet na widownię. Przed walką sportowcy składali uroczystą przysięgę, że będą walczyć uczciwie.

Do najpopularniejszych dyscyplin należały **wyścigi rydwanów**. Wozy były zaprzężone w dwa lub cztery konie. Na torze zazwyczaj panował tłok, rydwany na siebie wpadały i często dochodziło do wypadków.

Najbardziej wszechstronni sportowcy brali udział w **pięcioboju**, do którego zaliczano: bieg, skok w dal, zapasy, rzut dyskiem i rzut oszczepem.



Rzut oszczepem

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0



Bieg

Contentplus.pl sp. z o.o.,



Rzut dyskiem

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0



Zapasy

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0



Skok w dal

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0

Igrzyska olimpijskie dzisiaj

Ciekawostka

Ideę igrzysk olimpijskich wskrzeszono pod koniec XIX wieku. Współczesną olimpiadę rozpoczyna ceremonia zapalenia znicza. Czy wiesz, że ogień jest zapalany w greckiej Olimpii i niesiony do miasta, w którym odbywają się zawody?



Znicz olimpijski – ceremonia otwarcia igrzysk olimpijskich w Sydney w 2000 roku
domena publiczna

Ćwiczenie 2

Wśród współczesnych dyscyplin olimpijskich wskaż te, w których rywalizowano również w czasie starożytnych igrzysk.

☐ zapasy

☐ floret

☐ bieg

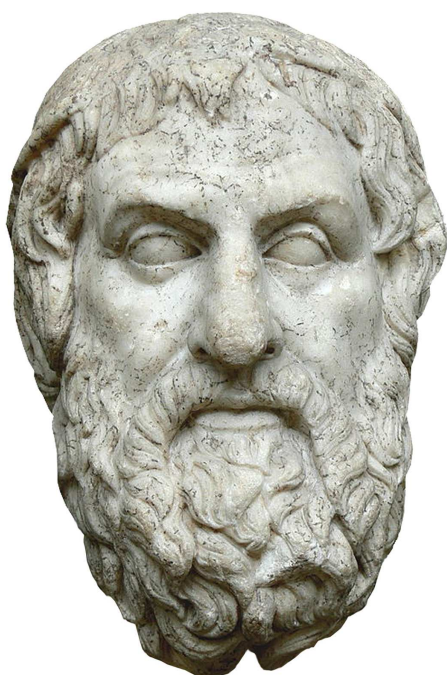
☐ skok w dal

☐ siatkówka

☐ rzut oszczepem

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

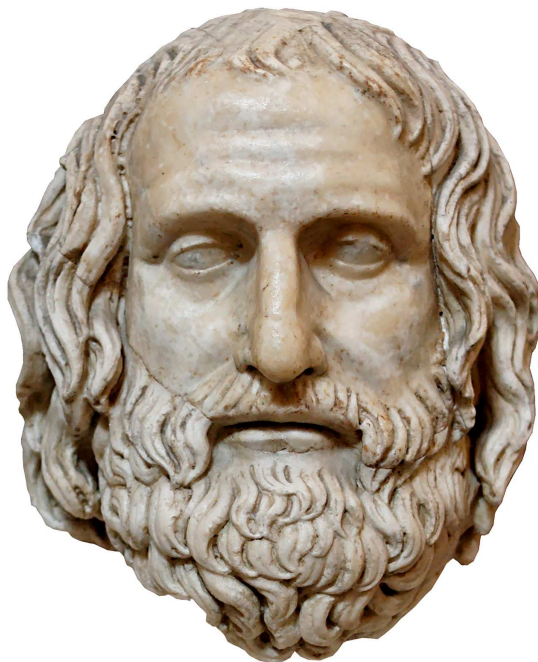
Teatr grecki



Sofokles

Grecka tradycja literacka i intelektualna stała się inspiracją dla kolejnych epok.

W V w. p.n.e. w Atenach powstał **teatr** i rozwinął się rodzaj literacki zwany **dramatem**, do którego należą utwory przeznaczone do wystawiania na scenie. W starożytnej Grecji były to **tragedie** i **komedie**. Widowiska teatralne, przygotowywane na podstawie tekstów dramatycznych, najpewniej wywodzą się z obrzędów ku czci boga Dionizosa, których nieodłącznym elementem był śpiew i taniec.



Eurypides

Marie-Lan Nguyen, domena publiczna

Właśnie z kultem tego boga były związane odbywające się w Atenach dwa razy w roku festiwale teatralne. Ich organizacją zajmowali się urzędnicy państwowi, a finansowali je wyznaczeni bogaci obywatele. Na przedstawienia przychodzili wszyscy uprawnieni do tego Ateńczycy, także najubożsi, którzy otrzymywali od władz niewielką kwotę, aby mogli opłacić wstęp do teatru. Przywilej oglądania spektakli przysługiwał wyłącznie pełnoprawnym obywatelom, najprawdopodobniej więc kobietom nie wolno było zasiadać na widowni. W czasie festiwalu odbywały się zawody teatralne. Autorzy dramatów stawali do konkursu na najlepszą sztukę. Zwycięzcę wyłaniała specjalnie wybrana komisja.

Tematy **tragedii** były zwykle zaczerpnięte z mitów. Często dotyczyły relacji między człowiekiem i bogami: poruszały kwestię konfliktu między ludzkim poczuciem sprawiedliwości i boskimi nakazami albo też między ludzkimi ambicjami i losem, który zgotowali człowiekowi mieszkańcy Olimpu. **Komedie** miały zazwyczaj charakter satyry politycznej. Komedio pisarze nierzadko wyśmiewali w swych utworach realnie istniejące osobistości – ich postępowanie i przywary – a niekiedy także kpili z wad samych bogów.

Najbardziej znanymi autorami tragedii byli: **Ajschylos, Sofokles i Eurypides**.

W greckim teatrze

Contentplus.pl sp. z o.o., Sol90, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl

Polecenie 1

- Wskaż na ilustracji poniżej widownię oraz scenę.
- Wytłumacz, dlaczego widoczność aktora była bardzo ważna (uwzględnij budowę greckich teatrów).
- Wyjaśnij, dlaczego głos aktorów musiał być wzmacniany za pomocą masek.



[Nagranie dostępne na portalu epodreczniki.pl](https://epodreczniki.pl)

O teatrze greckim czyta Bartosz Woźny
Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0

Maska teatralna niewolnika
DerHexer , Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

O teatrze greckim czyta Bartosz Woźny O teatrze greckim czyta Bartosz Woźny Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.



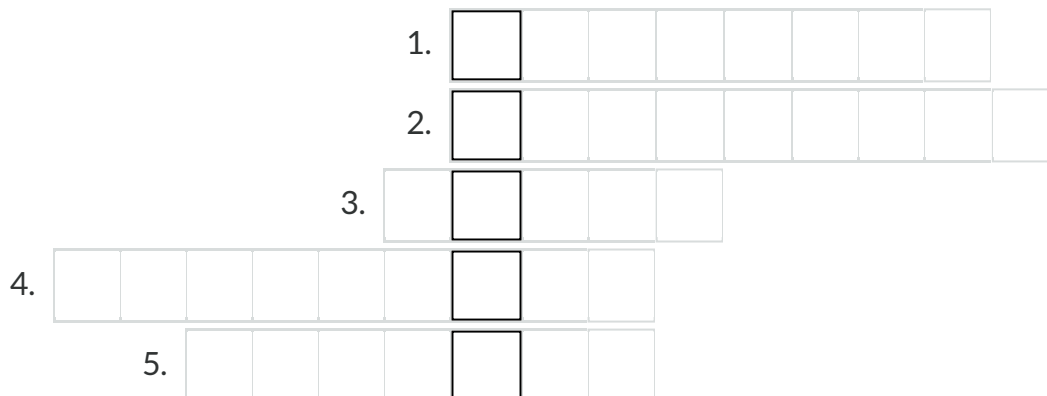
Teatr w Epidauros w Grecji

Rosino, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 2.0

Podsumowanie

Ćwiczenie 3

Rozwiąż krzyżówkę i odczytaj hasło.



1. Jeden z gatunków teatralnych.
2. Jeden z największych twórców sztuk w starożytnej Grecji.
3. Nosili je greccy aktorzy.
4. Półkolisty plac, przy którym zasiadali widzowie w teatrze greckim.
5. Sprawiały, że grana przez aktora postać wydawała się dominująca na scenie.

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Polecenia

1. Scharakteryzuj religię wyznawaną przez starożytnych Greków.
2. Wyjaśnij, jaką funkcję w kulturze starożytnej Grecji pełniły mity.
3. Wymień trzy bóstwa olimpijskie i powiedz, jakimi dziedzinami życia się opiekowały.
4. Wytlumacz, w jaki sposób powstał teatr w starożytnej Grecji. Objasnij jego związki z religią.
5. Opowiedz o festiwalach teatralnych w starożytnej Grecji.
6. Wyjaśnij, jaką rolę w kulturze starożytnych Greków odgrywał sport.
7. Wymień dyscypliny rozgrywane w czasie igrzysk olimpijskich.



Starożytna Grecja – powtórzenie

Malowidło greckie z ok. 490 r. p.n.e.
490 p.n.e., British Museum, domena publiczna

Polecenie 1

Przyjrzyj się mapie przedstawiającej obszary skolonizowane przez Greków. Jaki wpływ miały warunki naturalne na wybór miejsc, w których zakładano kolonie? Wskaż tereny, na których Grecy założyli ich najwięcej.

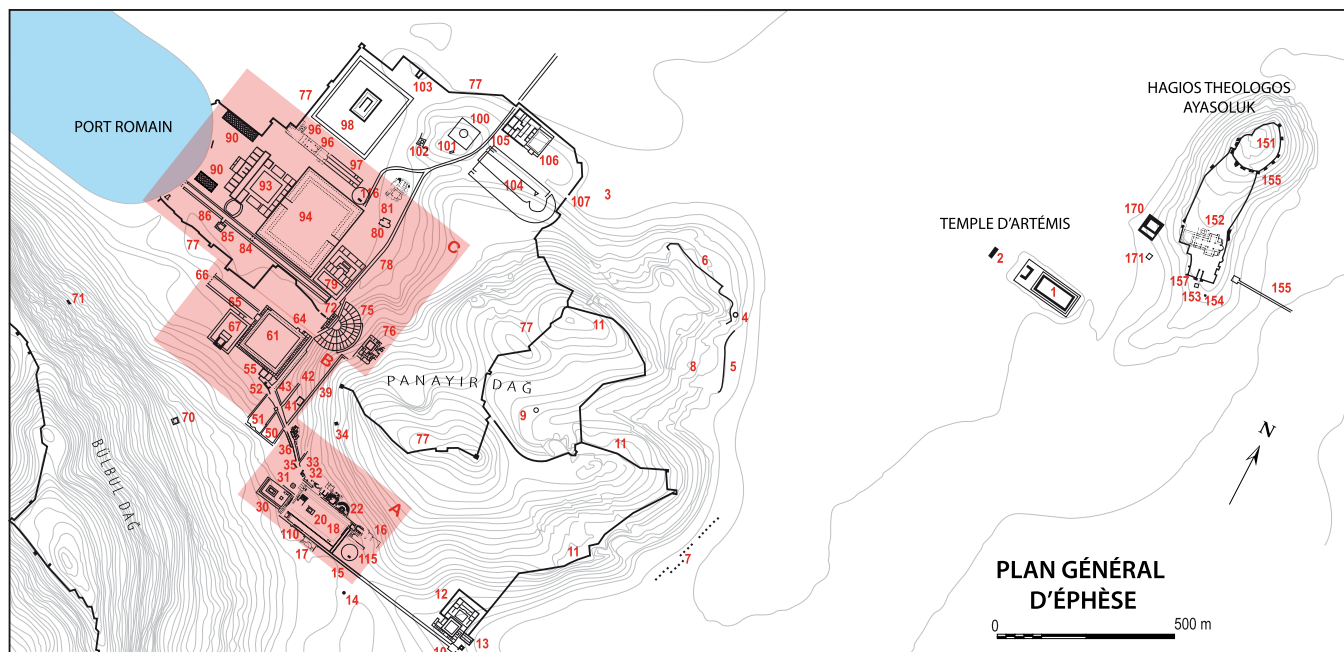


Kolonizacja grecka i fenicka

Krystian Chariza i zespół,

Polecenie 2

Poniżej zamieszczono plan Efezu na wybrzeżu Azji Mniejszej. Przeanalizuj plan i wskaż na nim co najmniej trzy elementy charakterystyczne dla położenia i kształtu greckich miast.



Plan Efezu

Marsyas, Wikimedia Commons, licencja: CC BY 3.0

Polecenie 3

Na poniższej ilustracji znajdują się trzy znane ci elementy starożytnego teatru greckiego. Nazwij je. Opowiedz, w jaki sposób starożytni Grecy przygotowywali się do wystawienia sztuki i jak wyglądała gra aktorów w takim teatrze.

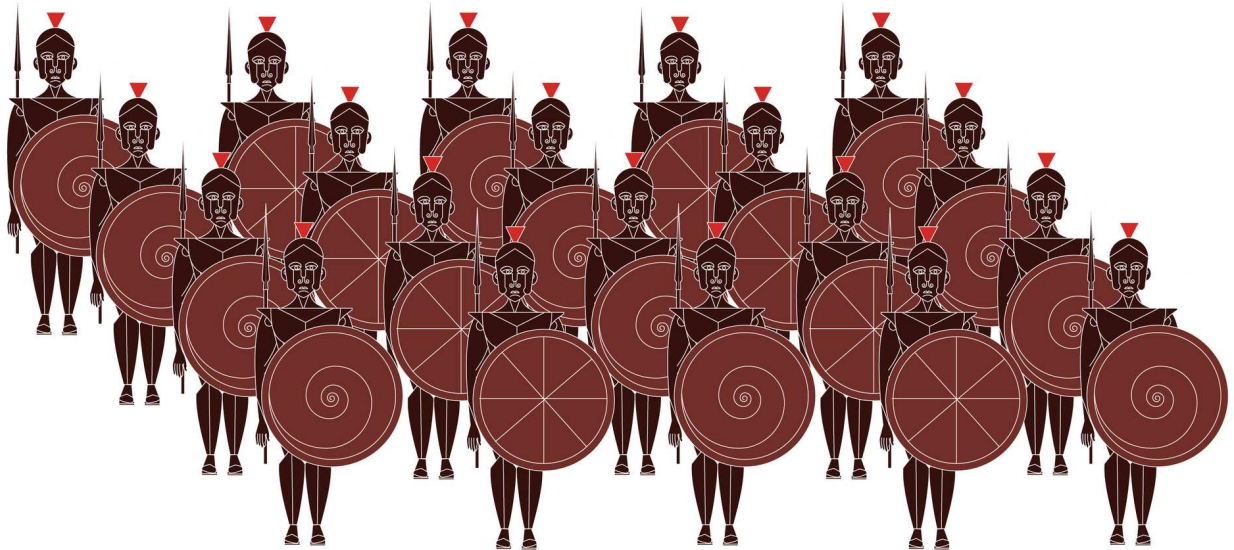


Tak mogło wyglądać przedstawienie w starożytnym teatrze greckim

Contentplus.pl sp. z o.o., Sol90, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl

Ćwiczenie 1

Przyjrzyj się ilustracji i powiedz, jak nazywa się szczyk bojowy stosowany w starożytnej Grecji.



☐ szczyk liniowy

☐ prostokąt

☐ ugrupowanie

☐ falanga

☐ słoń

☐ kwadrat

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Ćwiczenie 2

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Polecenie 4

Przeczytaj poniższy tekst. Powiedz, którego miasta-państwa greckiego dotyczy i jak do dziś nazywamy opisany w nim model wychowania.

Podstawowym celem wychowania w tym mieście było jak najlepsze przygotowanie militarne. Wszyscy obywatele podlegali tej samej dyscyplinie. Mieli być bezwzględnie posłuszni i lojalni względem swojego państwa. Prawdopodobnie w wieku 12 lub nawet 7 lat przyszli chłopcy opuszczali rodzinne domy i przenosili się do koszar, w których mieszkali do trzydziestego roku życia. Nad ich edukacją, wychowaniem i wyszkoleniem czuwało państwo. Celem było uczynienie z nich jak najlepszych żołnierzy. Warunki panujące w koszarach były wymagające, a zasady tam panujące – bardzo surowe.

Polecenie 5

Powiedz, jak nazywa się przedmiot przedstawiony na ilustracji oraz gdzie i do czego był używany.



Ćwiczenie 3

Wytłumacz, co oznacza stwierdzenie, że religia grecka była politeistyczna.

Ćwiczenie 4

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.



Rzym – od założenia miasta do powstania republiki

Koloseum, Rzym, Włochy
domena publiczna

Już wiesz

- Przypomnij, czym była wielka kolonizacja grecka.
- Przedstaw podstawowe zasady funkcjonowania demokracji ateńskiej w czasach Peryklesa.

Latynowie i ich sąsiedzi

Rzym znajduje się w środkowo-zachodniej **Italii**, na **Półwyspie Apenińskim**, pomiędzy **Lacjum** a **Etrurią**. Zamieszkujący Lacjum **Latynowie** graniczyli od północy z ludem **Etrusków**, którzy pojawili się na Półwyspie Apenińskim w X w. p.n.e. Wcześniej na półwysep dotarli mieszkający na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego **Fenicjanie**. Od VIII w. p.n.e. Sycylię i południową Italię objęła **wielka kolonizacja Greków**.

Polecenie 1

- Wskaż na mapie tereny zajmowane przez Latynów, Rzym oraz rzekę Tyber.
- Objaśnij, z jakimi ludami Latynowie mogli wchodzić w bezpośredni kontakt.
- Podaj geograficzne wady i zalety położenia Rzymu.



Początki państwa rzymskiego

Krystian Chariza i zespół,

Ćwiczenie 1

Przjrzyj się uważnie mapie, a następnie wybierz zdania, które są prawdziwe.

- ☐ Sycylia była zamieszкана przez Brucjów.
- ☐ Granicę pomiędzy terytorium Latynów i Etrusków stanowił Tyber.
- ☐ Od północy Latynowie graniczyli z Etruskami.
- ☐ Przez Rzym przepływała rzeka Pad.
- ☐ Terytorium zamieszkanе przez Latynów od południa opływało Morze Tyrreńskie.
- ☐ Na Półwyspie Apenińskim swoje kolonie zakładali Grecy i Italikowie.

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Etruskowie



Rzeźba etruska

Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0

Grecy i Etruskowie zdominowali historię Italii w omawianym okresie. Latynowie znaleźli się pod wpływem Etrusków, których pochodzenie pozostaje wielką zagadką. Grecki historyk Herodot twierdził, że przybyli z Azji Mniejszej, jednak wiele przemawia za tym, że byli rdzennymi mieszkańcami Italii. Etruskowie stworzyli wysoko rozwiniętą cywilizację. Prowadzili ożywione kontakty handlowe z Grekami i Fenicjanami. Wielką zasługą Etrusków było przejście **pisma** od Greków i rozpowszechnienie go w zmienionej postaci wśród ludów italskich.

Rzymianie nazywali Etrusków Tuskami, a Grecy – Tyrrenami. Od pierwszego określenia wzięła się dzisiejsza nazwa zamieszkiwanego przez Etrusków regionu – „Toskania”, a echo drugiego odnajdujemy w nazwie wód opływających ich ziemie – „Morze Tyrreńskie”. U swego szczytu, w VI w. p.n.e., cywilizacja Etrusków sięgała na północy aż do rzeki Pad. Właśnie tutaj zostały przez nich założone wielkie miasta (obecnie: Bolonia i Mediolan). Na południu **podporządkowali sobie Lacjum**, gdzie w Rzymie panowała **dynastia władców pochodzenia etruskiego**.

Etruskowie wznosili otoczone murami miasta, nad którymi górowały świątynie z kamienia. Wysoki poziom rozwoju technologicznego umożliwił im osuszanie i nawadnianie terenów. Drążyli w ziemi tunele i wydobywali cenne metale: cynę, miedź i żelazo, którymi handlowali z innymi ludami. Ponadto byli biegli w medycynie i astronomii, a starożytni uznawali ich za największych znawców wróżbiarstwa. Ta pierwsza wielka cywilizacja Zachodu zniknęła w ciągu kilku pokoleń, przede wszystkim za sprawą **podbojów Rzymian**.



Państwo Etrusków
Krystian Chariza i zespół,

Założenie Rzymu



Wilczyca kapitołińska karmiąca Romulusa i Remusa
Talmoryair, Wikimedia Commons, licencja: CC BY 3.0

Pod rządami Etrusków, w czasach ich dominacji w Italii, znajdowało się plemię **Latynów**. Zgodnie z tradycją w **753 r. p.n.e.** na terenach tego ludu powstało miasto **Rzym**. Założono je na **Palatynie**, jednym ze wzgórz nad rzeką **Tyber**. Początkowo było niewielką osadą, ale wkrótce znacznie się rozrosło, wchłaniając następne obszary, wyznaczone przez kolejne wzgórza. Warunki naturalne sprzyjały temu rozwojowi. Rzym leżał pośrodku Italii, a Tyber stanowił naturalny łącznik z morzem. Miasto kontrolowało szlak handlowy biegnący z północy na południe oraz zasoby soli u ujścia rzeki. Ostatecznie miasto objęło siedem wzgórz, które zapewniały mieszkańcom schronienie. Najstarsi z nich należeli do plemienia Latynów. Posługiwali się językiem łacińskim i wyróżniała ich odrębna od otaczających ludów kultura.

Legenda wiązała powstanie Rzymu z bliźniakami **Romulusem i Remusem**. Ich dziadek, król miasta Alba Longa, został pozbawiony władzy przez swego brata, Amuliusza. Aby uniknąć

zemsty ewentualnych potomków króla, Amuliusz uczynił jego córkę kapłanką i zmusił ją do złożenia ślubów czystości. Jednak w cudowny sposób powiła ona synów. Amuliusz nakazał utopić Romulusa i Remusa w Tybrze. Odnalazła je przy brzegu i wykarmiła wilczyca. Kiedy bracia podrośli, obalili Amuliusza i przywrócili swego dziadka do władzy. Zdecydowali się założyć własne miasto tam, gdzie rzeka wyrzuciła ich na brzeg. Między braćmi doszło jednak do sporu. Romulus zabił swego brata i sam założył miasto. Zostało nazwane od jego imienia „Roma”, czyli Rzym.

Polecenie 2

Wy tłumacz, dlaczego wilczyca stała się symbolem Rzymu.

Ćwiczenie 2

Wskaż rok, w którym według tradycji założono Rzym.

☐ 655 p.n.e.

☐ 100 n.e.

☐ 753 n.e.

☐ 753 p.n.e.

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

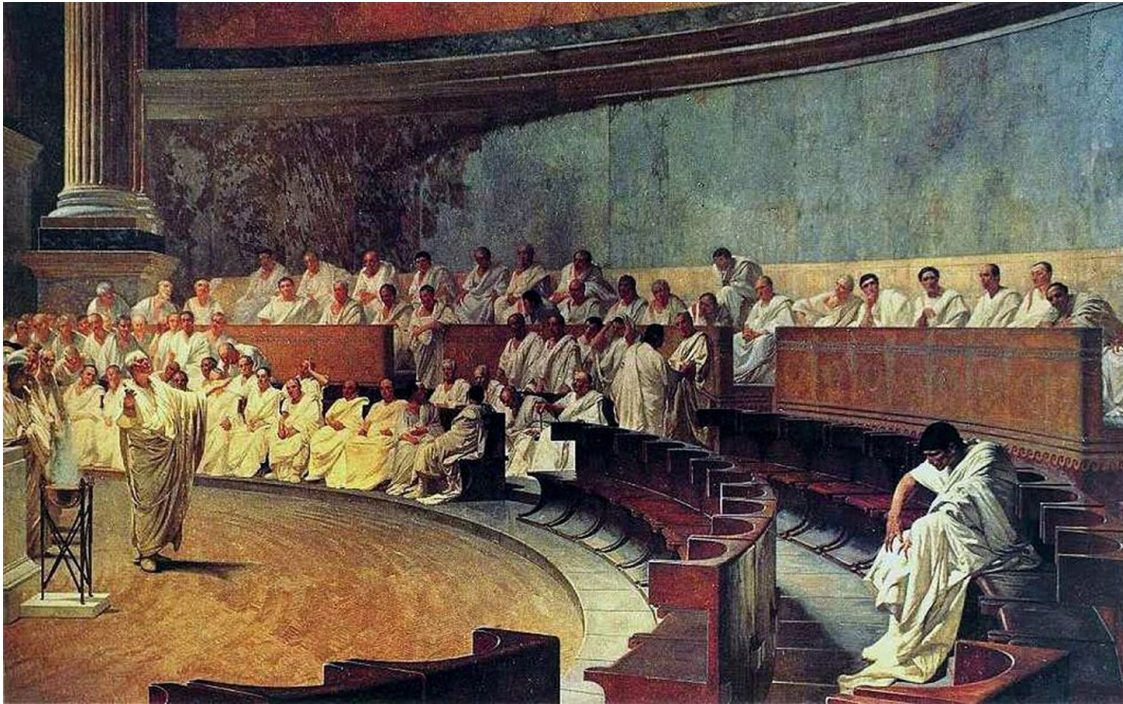
Rzym republikański – ustrój

Według rzymskiej tradycji do VI w. p.n.e. w Rzymie panowali **królowie pochodzenia etruskiego**. Zostali oni obaleni w końcu VI w. p.n.e. Rzym stał się **republiką**, w której, podobnie jak w starożytnej Grecji, rządziła obywatelska wspólnota – „res publica” (czyt. res publika), określana także mianem „civitas” (czyt. ciwitas). Od tych nazw wywodzą się współczesne terminy, takie jak „republika”, „rzeczpospolita”, „cywilny” itd. Wspólnota była złożona z obywateli, którzy podlegali jednemu prawu, mieli określone obowiązki i przywileje.

Kompetencje obalonych królów zostały rozdzielone pomiędzy **urzędników**. Prowadzenie polityki i dowodzenie wojskiem powierzono **dwóm konsulom** – wybieranym co roku

najwyższym urzędnikom, którzy także pełnili funkcję wodzów. Obaj mieli identyczną pozycję i uprawnienia, co pozwalało im na wzajemną kontrolę, a tym samym zapobiegało nadużywaniu przez nich swoich wpływów.

Konsulowie sprawowali najwyższą władzę w ścisłym porozumieniu z **senatem**, w którym zasiadali starsi, doświadczeni obywatele, często piastujący wcześniej rozmaite urzędy. Senat czuwał nad finansami państwa i służył radą stojącemu nad nim ludowi i jego urzędnikom. Prestiż i pozycja tej instytucji sprawiały, że jej postanowienia albo bez wahania wprowadzano w życie, albo od razu poddawano pod głosowanie ludowi.



Cycon oskarża Katylinę

Cesare Maccari, Cycon oskarża Katylinę, domena publiczna

Gdy państwu groziło niebezpieczeństwo, na miejsce dwóch konsulów wybierano **dyktatora**. Przejmował on zarówno rządy, jak i dowództwo nad armią, maksymalnie na okres 6 miesięcy. Nie musiał się liczyć – jak konsulowie – z prawami, zgromadzeniami ludu i senatem. Od jego decyzji nie było odwołania.

Kapsuła czasu

Obecnie słowo „dyktator” ma zdecydowanie negatywny wydźwięk. Oznacza osobę, która sprawuje władzę absolutną w państwie, uzyskaną najczęściej wskutek przewrotu (zamachu stanu).

Dorośli mężczyźni uczestniczyli w dwóch zgromadzeniach. Były to tzw. **komicja** (lp. **komicjum**) **centurialne i trybusowe**. Na pierwszych obywatele wybierali urzędników: **konsulów, pretorów i edylów**, a na drugich stanowili prawo oraz podejmowali decyzje

w ważnych sprawach wagi państwowej. Na komicjach centurialnych głosowano zgodnie z przynależnością do jednostek wyborczych („centurii”), natomiast na komicjach trybusowych według okręgów („tribus”). Każdy obywatel dysponował jednym głosem w ramach danej jednostki lub okręgu, podobnie jak każdej jednostce/każdemu okręgowi przysługiwał jeden głos na zgromadzeniu.

W Rzymie funkcjonowały także inne urzędy. **Kwestorzy** pomagali konsulom w sprawach finansowych. **Cenzorzy** przygotowywali spis obywateli i na podstawie ich majątku przydzielali ich do odpowiednich centurii i tribusów. **Pretorzy** zajmowali się sądownictwem. Działali również **trybuni wojskowi**, pomagający konsulom w sprawach wojskowych, oraz **trybuni ludowi**, których zadaniem było chronienie ludu przed nadużywaniem władzy przez innych urzędników.

Ćwiczenie 3

Połącz w pary nazwy rzymskich instytucji i urzędów z ich uprawnieniami.

Pretor	Zajmował się sądownictwem.
Konsul	Przygotowywał spis obywateli.
Trybun ludowy	Dowodził wojskiem.
Senat	Czuwał nad finansami państwa i służył radą stojącemu nad nim ludowi i jego urzędnikom.
Cenzor	Bronił ludność przed nadużywaniem władzy przez innych urzędników.

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Podsumowanie

Polecenia

1. Opisz, w jaki sposób warunki naturalne wpłynęły na powstanie cywilizacji rzymskiej.
2. Przedstaw historyczne i legendarne okoliczności założenia Rzymu.

3. Wytlumacz, dlaczego ustrój panujący w Rzymie od końca VI w. p.n.e. nazywamy republiką.
4. Wymień urzędników rzymskich i opisz ich zadania.
5. Wytlumacz, na czym polegała rola senatu i zgromadzeń obywateli w starożytnym Rzymie.



Rzym – czas podbojów

Tak XIX-wieczny malarz wyobrażał sobie legendarnego Romulusa

Jean-Auguste-Dominique Ingres, Romulus, zwycięzca Akrona, 1812, tempera, Państwowa Wyższa Szkoła Sztuk Pięknych w Paryżu, domena publiczna

Już wiesz

- Objaśnij, jakie tereny zajmowali pierwotnie Latynowie i gdzie położony był Rzym.
- Wymień ludy, które zakładały kolonie na terenie starożytnej Italii.

Rzymianie zasłynęli przede wszystkim jako wielcy zdobywcy. Przez stulecia podporządkowywali sobie ogromne terytoria, na które szybko rozciągali swoją władzę. W realizowaniu polityki podbojów kluczowe znaczenie miała doskonale zorganizowana **armia**, której podstawową jednostką taktyczną był **legion**. Za czasów republiki liczył on 4200 pieszych i 300 konnych żołnierzy. Liczba legionów zmieniała się na przestrzeni wieków, dochodząc do ok. 30 za czasów cesarstwa.

Kapsuła czasu

Legiony rzymskie po dziś dzień stanowią symbol potęgi i chwały Rzymu. Na przestrzeni wieków wiele formacji wojskowych odwoływało się do ich tradycji, np. Legiony Polskie we Włoszech w czasie wojen napoleońskich lub Legiony Polskie w czasie I wojny światowej.

Wojny punickie

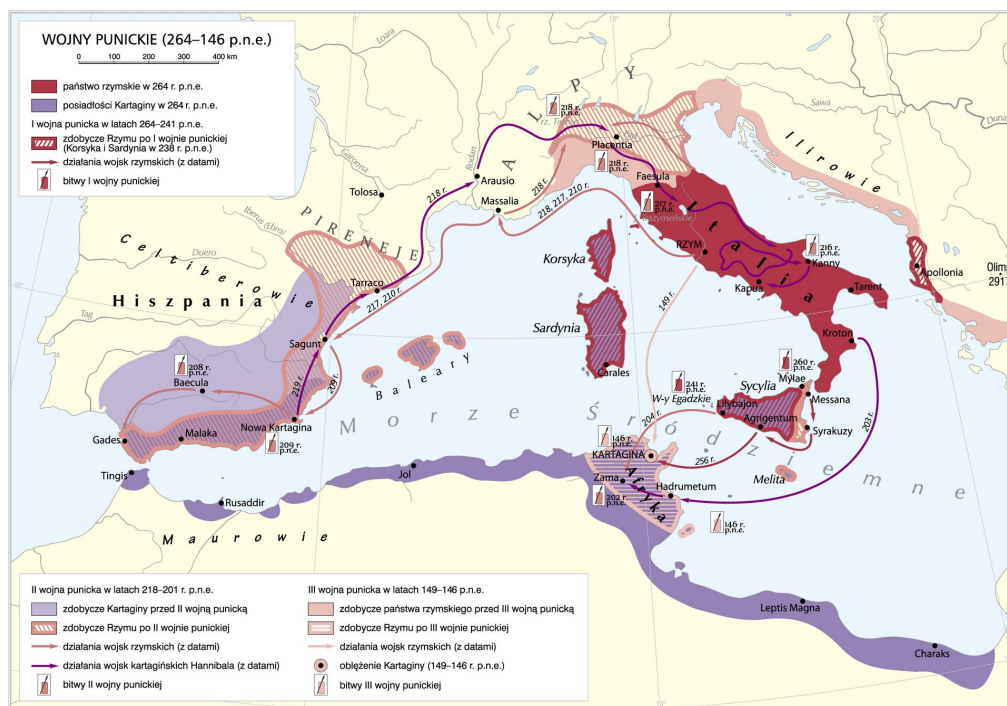
Po podboju Italii Rzymianie skierowali swoją uwagę na **Sycylię**. Spotkało się to z reakcją założonej przez **Fenicjan** i leżącej na północy Afryki **Kartaginy**, która na Sycylii miała swoje kolonie. Starcia między Rzymem a Kartaginą, w których stawką była dominacja na Morzu Śródziemnym, przeszły do historii jako **wojny punickie**. Nazwa ta pochodzi od słowa „Punijczycy”. Rzymianie określali tym mianem Fenicjan zamieszkujących Kartaginę, czyli inaczej – Kartagińczyków. **I wojna punicka (lata 264–241 p.n.e.)** była wojną wielkich bitew morskich. W jej wyniku Rzymianie przyłączyli do swego państwa Sycylię. Pokonani Kartagińczycy musieli też zapłacić Rzymianom ogromną [kontrybucję](#), czyli daninę nałożoną na pokonane państwo. Po kilku latach Rzymianie odebrali im także **Sardynię i Korsykę**. Kartagińczycy utracili kontrolę nad Morzem Śródziemnym i zrozumieli, że jedyną szansą na skuteczne przeciwstawienie się Rzymowi będzie rozbudowa ich imperium na lądzie, na terenie Hiszpanii.

Wojna wybuchła na nowo, kiedy **Hannibal**, wielki wódz Kartaginy, zaatakował sprzymierzone z Rzymianami miasto Saguntum. Rozpoczęła się **II wojna punicka (lata 218–201 p.n.e.)**. Hannibal opracował śmiały plan ataku na Italię, pozyskawszy do walki przeciw Rzymowi niedawno ujarzmione przez niego ludy. Morze kontrolowała flota rzymska, dlatego postanowił wyruszyć drogą lądową i wejść na Półwysep Apeniński od strony północnej. Droga wiodła przez Hiszpanię i Galię, a następnie przez **Alpy**. Zaskoczenie Rzymian było tak duże, że Hannibal wygrał wiele walk, wśród których najsłynniejsza jest **bitwa pod Kannami w 216 r. p.n.e.** – największa klęska wojenna w historii Rzymu. Wodzowie armii rzymskiej postanowili unikać starcia z samym Hannibalem i zaatakować jego włoskich sojuszników. Osłabiało to główne siły Kartagińczyków, którzy walczyli o przetrwanie na wrogim terytorium. W ten sposób coraz skuteczniej odcinali Hannibala od dostaw i wypierali go do południowej części Italii. Gdy obie strony były już bardzo wyczerpane wojną, Rzymianom udało się przejąć inicjatywę i rozpoczęli kontratak, wysyłając swoją armię do Afryki. Ostatecznie wojsko Hannibala zostało rozбите w **202 r. p.n.e. w bitwie pod Zamą**. Kartagina oddała

Rzymianom **Hiszpanię i wyspy na Morzu Śródziemnym**. Ponadto przekazała im swoją flotę, podporządkowała politykę zagraniczną Rzymowi oraz zobowiązała się do wieloletniej, ogromnej kontrybucji. Po **III wojnie punickiej (lata 149–146 p.n.e.)** Kartagina została zrównana z ziemią.

Polecenie 1

Wyjaśnij, korzystając z mapy, jak zmieniał się zasięg władzy Rzymu po kolejnych wojnach punickich.



Wojny punickie

Krystian Chariza i zespół,

Ćwiczenie 1

Przyjrzyj się uważnie mapie, a następnie dokończ następujące zdanie: „Przed I wojną punicką Rzym kontrolował...”.

☐ Italię.

☐ Sycylię.

☐ Hiszpanię.

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Kartagina



Popiersie Hannibala

domena publiczna

Hannibal uchodził za bezwzględego i niezwykle odważnego wodza. Polibiusz, grecki historyk, opisał go następująco: *[Hannibal] prowadził ze sobą Afrykanów, Hiszpanów,*

Celtów, Liguryjczyków, Italów i Greków, ludzi, którzy naturalnie nie mieli ze sobą nic wspólnego, jeśli chodzi o prawo, zwyczaje, język czy w jakikolwiek inny sposób. Co więcej – dzięki umiejętnościom przywódczym potrafił narzucić swój autorytet pojedynczym głosem i własną wolą nawet ludziom tak całkiem różnego pochodzenia.

Polecenie 2

Wy tłumacz, jakie korzyści chciał odnieść Hannibal, rekrutując do swojej armii żołnierzy pochodzących z różnych ludów.

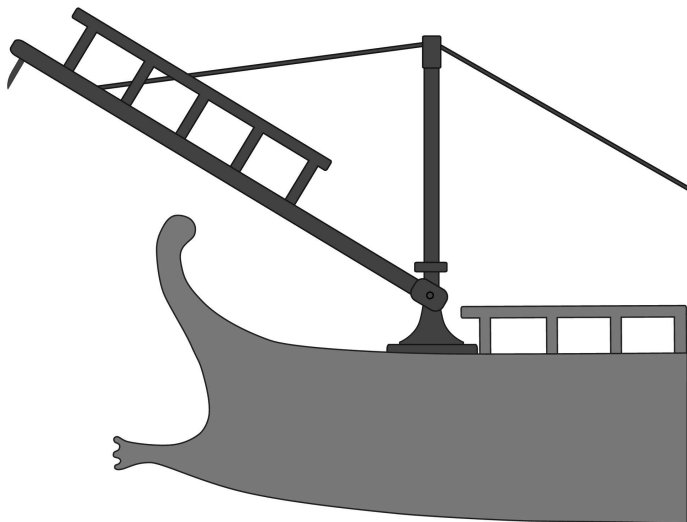


Renesansowy fresk przedstawiający wojska Hannibala

Niccolò Possino, Hannibal podróżujący przez Alpy na słoniu, domena publiczna

Ćwiczenie 2

Zastanów się, jaką funkcję w czasie walk pełniły słonie bojowe i jaką przewagę mogły dawać ujeżdżającym je żołnierzom. Przedstaw swoje zdanie na ten temat.

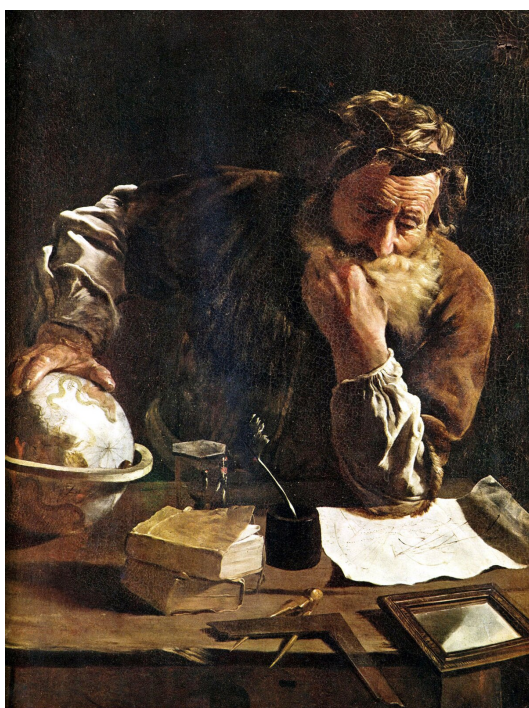


Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 2.5

Kartagina była potęgą morską, która nie miała sobie równych w ówczesnym świecie. Rzymianom brakowało floty wojennej, dlatego szybko przystąpili do jej budowy, wykazując się przy tym wielką wynalazczością.

Na ilustracji obok: okręt rzymski z „krukiem”, który był rodzajem ruchomego pomostu zakończonego hakami. Wbijano je w pokład nieprzyjacielskiego statku, co

powodowało szepienie się obu okrętów i umożliwiało przejęcie wrogiego obiektu. Tego rodzaju maszyny Rzymianie zastosowali podczas I wojny punickiej.



Archimedes

Domenico Fetti, domena publiczna

Ciekawostka

Greki Archimedes, jeden z największych filozofów i matematyków starożytności, zginął w czasie zdobycia Syrakuz przez Rzymian w okresie II wojny punickiej. Jego śmierć opisał grecki filozof i pisarz Plutarch.

„Wtedy Archimedes miał uwagę zajętą jakimś rysunkiem i, pogrążony duszą i wzrokiem w rozmyślaniach, nie zauważył ani wtargnięcia Rzymian, ani zdobycia miasta, gdy nagle stanął przed nim jakiś żołnierz i oznajmił mu, że wzywa go Marcellus [czyli zdobywca Syrakuz]. Archimedes odmówił pójścia za nim, dopóki nie doprowadzi zadania do końca i nie znajdzie dlań dowodu. Żołnierz wpadł w gniew i, wydobywszy miecz, zabił go.”

Wedle innej wersji Archimedes, zajęty kreśleniem figur geometrycznych na piasku, krzyknął do rzymskiego legionisty, zanim ten pozbawił go życia: „Nie niszcz moich kół!”.

Podbój Macedonii i Grecji. Prowincje zachodnie



Rzymski legionista

Contentplus.pl sp. z o.o., Dariusz Bufnał, licencja: CC BY 3.0

Od czasu wojen punickich Rzym zaczął w III i II w. p.n.e. przyłączać zdobyte tereny jako tzw. **prowincje**. Oddawano je w zarząd byłym urzędnikom, zwykle byłym konsulom i pretorom.

Po pokonaniu Kartaginy rozpoczęła się ekspansja Rzymu we **wschodniej części Morza Śródziemnego i podbój świata greckiego**. Kolejna wojna z **królestwem Macedonii** zakończyła się wygraną przez Rzym w **168 r. p.n.e.** bitwą pod Pydną, w wyniku której z Macedonii uczyniono cztery odrębne republiki rzymskie płacące Rzymowi trybut, czyli daninę składaną przez pokonaną stronę. Rzym

stał się niekwestionowaną potęgą na greckim Wschodzie. W **146 r. p.n.e. Macedonia z Grecją** zostały rzymskimi **prowincjami**. W **30 r. p.n.e.** Rzym podbił **Egipt**. Tak

zakończył się okres podbojów świata greckiego, które uczyniły z Morza Śródziemnego „wewnętrzne” morze Rzymian. Określali je odtąd „mare nostrum”, co oznacza: „nasze morze”.

Inny charakter miały rzymskie działania wojskowe na Zachodzie w II w. p.n.e.

Rzymianie toczyli tutaj ciężkie i długotrwałe wojny, zwłaszcza w północnej Italii i Hiszpanii. Podbój Celtów i Ligurów zakończył się pod koniec II w. p.n.e. Rzymianie stworzyli w ten sposób podstawy przyszłej prowincji, zwanej **Galią Przedalpejską**.

Skutkiem II wojny punickiej była obecność wojsk rzymskich w **Hiszpanii**. Rzymianie stworzyli tam dwie prowincje, tzw. **Hiszpanię Blższą i Hiszpanię Dalszą**. Był to region o wielkim strategicznym i gospodarczym znaczeniu ze względu na kopalnie metali.

Polecenie 3

Na podstawie galerii map poniżej odpowiedz na pytania i wykonaj polecenia:

- Wskaż tereny, które Rzymianie podbili w II w. p.n.e.
- W którym wieku powierzchnia cesarstwa rzymskiego była największa?
- Podaj nazwy prowincji, które zostały włączone do imperium rzymskiego w drugiej połowie I w p.n.e.
- Ustal, które współczesne państwa leżą na obszarze zajmowanym przez imperium rzymskie w II w n.e.



Zakres władzy Rzymu w II w. p.n.e.

Krystian Chariza i zespół,



Zakres władzy Rzymu w I w. p.n.e.

Krystian Chariza i zespół,



Zakres władzy Rzymu pod koniec I w. p.n.e.

Krystian Chariza i zespół,



Cesarstwo rzymskie w II w. n.e.

Krystian Chariza i zespół,

Ciekawostka

W czasie podbojów zwycięski wódz rzymski miał prawo odbyć tzw. triumf, który przybierał postać uroczystej parady. Na początku pochodu prezentowano łupy. Następnie szli jeńcy wojenni. Za nimi podążali senatorowie i urzędnicy, po nich sam wódz, dalej – jego oficerowie i żołnierze. Procesja posuwała się wolno, zdarzało się, że przemarsz trwał nawet kilka dni. Kulminację triumfu stanowiły ofiary składane Jowiszowi, głównemu bogowi rzymskiemu. Na zakończenie odbywały się wystawne biesiady. Ku czci zwycięskiego wodza bito monety i wznoszono różnego rodzaju pomniki.

Polecenie 4

Zastanów się i wytłumacz, jaki cel miało prowadzenie w zwycięskiej procesji jeńców wojennych.

Skutki podbojów

Wojny punickie spowodowały ogromne straty w gospodarce rolnej Italii, gdyż chłopci-żołnierze na całe lata byli odrywani od uprawy ziemi, a same walki przynosiły wielkie zniszczenia. Aby zastąpić w pracy nieobecnych rolników, władze rzymskie sprowadzały do Italii setki tysięcy **niewolników**, których dostarczały kolejne podboje. W III i II w. p.n.e. wojska rzymskie wielokrotnie stawały przed koniecznością tłumienia buntów zniewolonej ludności. Największe powstanie wybuchło na początku I w. p.n.e. Wzięły w nim udział dziesiątki tysięcy uczestników, a na jego czele stanął **Spartakus**. Rzymianie ponieśli w starciach z powstańcami wiele klęsk. Dopiero wybitnemu wodzowi Krassusowi udało się dzięki koncentracji aż 8 legionów (czyli kilkudziesięciu tysięcy żołnierzy) pokonać armię Spartakusa. Przywódca powstania zginął na polu walki, a tysiące niewolników ukrzyżowano na drodze z Rzymu do Kapui.



Śmierć Spartakusa

Hermann Vogel, domena publiczna

Dotychczasowy porządek społeczny w Rzymie uległ zachwianiu. Do tej pory opierał się on na sojuszu arystokracji z ludem, utrzymywanym w celu prowadzenia podbojów, na których korzystała duża część obywateli. Tradycyjne stosunki między zamożną elitą a masami ubogich opierały się na osobistych relacjach pomiędzy **patronem a klientem**. Członkowie stanu senatorskiego zapewniali ochronę i protekcję, a klienci – głosy na zgromadzeniach. Na skutek podbojów kontrasty społeczne się pogłębiały. Stało się tak, kiedy zyski z działań wojennych zaczęła zawłaszczać niewielka grupa ludzi, a masy ubogich znalazły się poza zasięgiem tradycyjnych sieci powiązań, pozostawione same sobie. Niezadowolone wyczekiwały nowych przywódców, którzy byli im w stanie obiecać poprawę sytuacji.

Ćwiczenie 3

Zaznacz te zdania, które opisują skutki podbojów rzymskich.

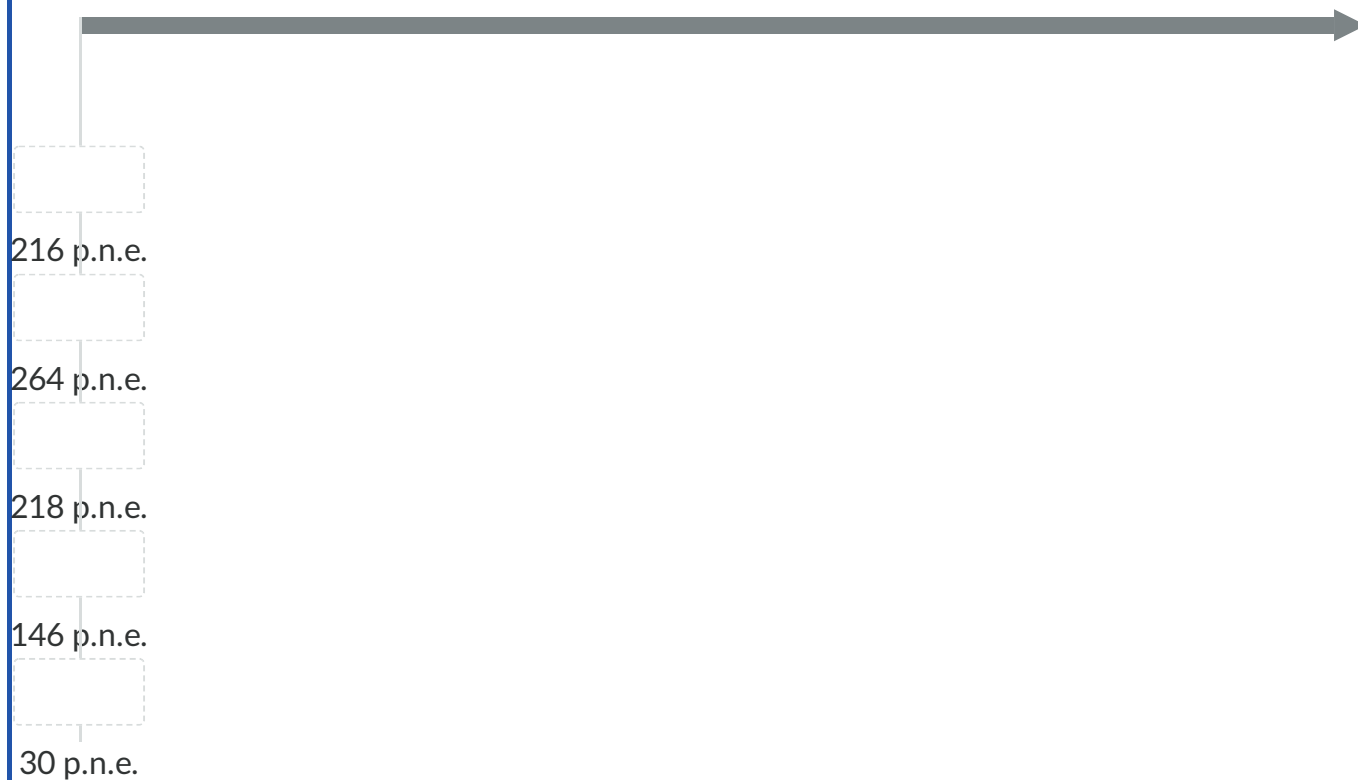
- ☐ Zwiększyła się liczba przebywających w Italii niewolników.
- ☐ Większość rzymskiego społeczeństwa wzbogaciła się.
- ☐ Zaczęły się zaostrzać kontrasty społeczne.
- ☐ Brakowało rąk do pracy na roli, ponieważ rolnicy służyli w rzymskiej armii.
- ☐ Wytworzyły się relacje społeczne typu patron-klient.

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Podsumowanie

Ćwiczenie 4

Umieść wydarzenia dotyczące rzymskich podbojów na osi czasu.



1 początek drugiej wojny punickiej

2 Egipt rzymską prowincją

3 Grecja i Macedonia rzymskimi prowincjami

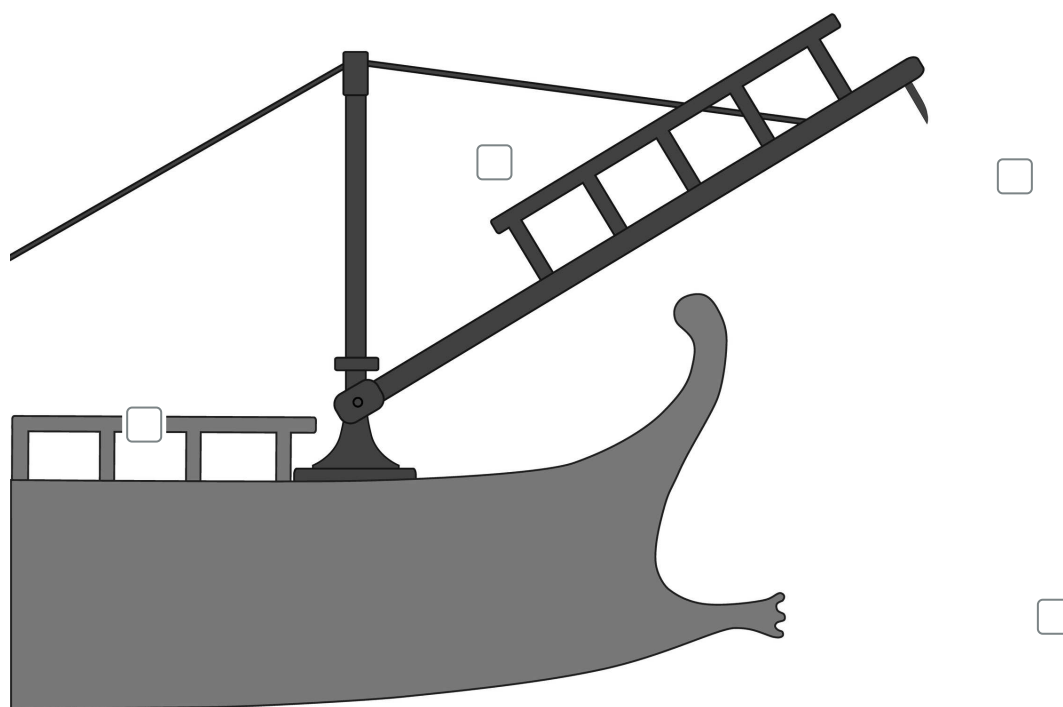
4 początek pierwszej wojny punickiej

5 bitwa pod Kannami

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Ćwiczenie 5

Zaznacz na ilustracji „kruka”.



Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Polecenia

1. Wyjaśnij, jakie były przyczyny rzymskich podbojów.
2. Wymień w kolejności chronologicznej działania wojenne prowadzone przez Rzym.
3. Wytłumacz, jakie były przyczyny I wojny punickiej i krótko opisz jej przebieg.
4. Opisz przebieg II wojny punickiej.
5. Stwórz tabelę uwzględniającą skutki społeczne i polityczne podbojów.



Narodziny cesarstwa rzymskiego

Pośmiertne popiersie Gajusza Juliusza Cezara

Contentplus.pl sp. z o.o., Stare Muzeum w Berlinie, licencja: CC BY 3.0

Już wiesz

- Omów ustrój republiki rzymskiej.
- Przypomnij, kim był dyktator.
- Scharakteryzuj rzymskie podboje.

Pokonanie w połowie II w. p.n.e. dwóch wielkich ludów – Kartagińczyków i Greków – potwierdziło potęgę Rzymu w świecie śródziemnomorskim. Wielkie podboje i spektakularne zwycięstwa Rzymian przyniosły jednak imperium wiele niekorzystnych skutków. Pojawiły się ostre konflikty społeczne i polityczne. Coraz silniej uwidaczniały się różnice interesów pomiędzy bogatą arystokracją a plebejuszami. W interesie tych pierwszych leżało dalsze organizowanie podbojów, dzięki którym czerpali ogromne zyski. Plebejusze natomiast nie tylko nie odnosili żadnych korzyści, ale także ponosili największe koszty prowadzonych wojen.

Republika nie umiała poradzić sobie ze sprawnym administrowaniem tak ogromnym terytorium, a żołnierze byli coraz bardziej oddani swoim wodzom, a nie Rzymowi. Między innymi dlatego na początku I w. p.n.e. władzę w republice udało się zdobyć **Gajuszowi Juliuszowi Cezarowi**. Dzięki poparciu innych potężnych wodzów – Pompejusza i Krassusa – Cezar został wybrany konsulem.



Popiersie Juliusza Cezara
domena publiczna

Gajusz Juliusz Cezar – droga na szczyt



Cezar podbił Galie i wziął do niewoli wodza Galów, Wercyngetoryksa. Ten pojawił się w obozie rzymskim konno i złożył swoją broń u stóp zwycięzcy. Tak tę scenę wyobrażał sobie XIX-wieczny malarz

Lionel Noël Royer, Wercyngetoryks składa broń u stóp Juliusza Cezara, 1899, olej na płótnie, Muzeum Crozatier w Puy-en-Velay, domena publiczna

Polecenie 1

Wskaż na ilustracji Juliusza Cezara.

W latach 50. p.n.e. Cezar w serii zwycięskich kampanii dokonał niezwykle krwawego podboju Galii, czyli terenów dzisiejszej Francji i Belgii. Oparł granice Rzymu na naturalnej barierze, jaką stanowiła rzeka Ren. Wzrost jego potęgi szybko zaniepokoił dotychczasowych sojuszników. Cezar, opromieniony chwałą zwycięzcy Galów i dysponujący wielką fortuną oraz oddanymi zwolennikami, stanowił dla Pompejusza śmiertelne zagrożenie.

Pompejusz dokonał w tej sytuacji politycznej wolty i zawarł sojusz z senatem. Cezar, gdy oskarżono go o zdradę, ruszył z wojskiem na Rzym. W **49 r. p.n.e. przekroczył** oddzielającą Galie od Italii **rzekę** o nazwie **Rubikon**. Było to jawne pogwałcenie rzymskiego prawa, ponieważ legiony nie mogły stacjonować w Italii. W efekcie w Rzymie wybuchła wojna domowa.

Ciekawostka

Cezar miał wypowiedzieć przy tej okazji zdanie: „Kostka [do gry] została rzucona” (*Alea iacta est*). Od tamtej pory oznacza ono podjęcie nieodwołalnej decyzji, podobnie jak wyrażenie „przekroczyć Rubikon”. W przypadku Cezara była to decyzja o podjęciu wojny z Pompejuszem i senatem.

Kapsuła czasu

Obecnie słowo Italia jest synonimem Włoch, państwa leżącego na Półwyspie Apenińskim. W czasach Cezara było inaczej. Kraina zwana Italią obejmowała tylko południową i środkową część Półwyspu, a jej granicę z rozciągającą się aż po Alpy Galią Przedalpejską wyznaczała rzeka Rubikon. Przez stulecia trwały spory, którą z rzek należy utożsamić z tym starożytnym Rubikonem. Dopiero pod koniec XX wieku badacze ustalili, że była to rzeka Fiumicino.

Cezar rozbił wojska Pompejusza pod **Farsalos** w greckiej Tesalii (48 r. p.n.e.). Pompejusz zbiegł do Egiptu, gdzie został zamordowany.

Rządy Cezara

Zwycięski Cezar przejął **pełnię władzy w Rzymie**. Formalnie sprawował ją jako konsul albo dyktator (władza dyktatorska została mu przyznana najpierw na 10 lat, a następnie dożywotnio). Dokonał licznych zmian w administracji. Zwiększył liczbę senatorów (do 900) i urzędników. Zreformował kalendarz, zniósł część długów. Wielkim błędem Cezara było jednak kumulowanie coraz liczniejszych tytułów i honorów. Jego imieniem nazwano nawet miesiąc w kalendarzu (lipiec – po łacinie *Iulius*), a w senacie wyznaczono dla niego krzesło ze złota.

Nie wszystkim podobały się nowe porządki. Kilkudziesięciu senatorów zawiązało spisek i dokonało **15 marca 44 r. p.n.e.** zamachu na Cezara, sztylując go w Teatrze Pompejusza, a dokładnie w Kurii Pompejusza (Curia Pompeia) będącą częścią tej budowli.



Tak scenę zamordowania Cezara przedstawił malarz na początku XIX stulecia
Vincenzo Camuccini, Zabójstwo Cezara, 1805, olej na płótnie, domena publiczna

Ciekawostka

Jednym z przywódców spisku był przyjaciel Cezara, Brutus. Dyktator traktował go jak własnego syna. Mimo że Brutus walczył w czasie wojny domowej po stronie Pompejusza, Cezar wybaczył mu niełojalność. Według późniejszej legendy, tuż przed śmiercią Cezar miał z wyrzutem zapytać: „I ty, Brutusie, przeciw mnie?”.

Ćwiczenie 1

Jak myślisz, dlaczego spiskowcy zdecydowali się zamordować Cezara?

- ☐ Chcieli się zemścić za podbój Galii.
- ☐ Uważali się za obrońców republiki – bali się, że Cezar lada dzień ogłosi się królem.
- ☐ Zostali przekupieni przez króla Partów.

Republika rzymska po śmierci Cezara

Charyzmatyczny Cezar miał bardzo wielu zwolenników, także w senacie. Najwięcej pośród oficerów i żołnierzy. Na ich czele stanął konsul **Marek Antoniusz** oraz **Oktawian**, wnuk siostry Cezara i jego przybrany syn. Antoniusz i Oktawian pomścili Cezara, pokonując spiskowców w bitwie pod **Filippi** (42 r. p.n.e.), w której zginął Brutus. Jednak w niedługim czasie doszło do rozłamu i walki o władzę dotychczasowych sprzymierzeńców. Trwającą blisko 10 lat wojnę domową zakończyła wielka bitwa morska pod **Akcjum** w **31 r. p.n.e.**, na zachodnim wybrzeżu Grecji, podczas której Oktawian rozbił flotę Antoniusza. Pokonany wódz niedługo potem popełnił samobójstwo.



Posąg Oktawiana Augusta

Till Niermann, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

Oktawianowi przypadła niepodzielna władza nad całym imperium i wielkie bogactwa Egiptu. Przy życiu nie pozostał już żaden z wielkich wodzów. Wielka epoka opartej na rządach senatu i ludu republiki po długich pięciu wiekach chyliła się ku końcowi.

Oktawian August – pierwszy cesarz rzymski



Zasadniczym celem Oktawiana było utrzymanie silnej władzy centralnej, położenie kresu chaosowi i wojnom domowym oraz przywrócenie porządku i dyscypliny.

Popiersie Oktawiana Augusta
domena publiczna

Ważne!

W dniu **16 stycznia 27 r. p.n.e** senat nadał Oktawianowi nowy tytuł **Augusta**. Owa data uznawana jest za symboliczny początek **cesarstwa rzymskiego**.

Wedle oficjalnej ideologii senat władał imperium, a August był tylko pierwszym spośród urzędników, wypełniającym swe zadania zgodnie z republikańską tradycją i w jej ramach. Z racji jego wyjątkowej pozycji mówiono o nim: *princeps* („pierwszy”). Był to honorowy tytuł oznaczający najbardziej zasłużonego obywatela. Od tego tytułu ustrój stworzony przez Augusta nazywamy **pryncypatem** (I w. p.n.e.–koniec III w. n.e.).

Ciekawostka

Od słowa *princeps* pochodzi ang. *prince* i niem. *Prinz* – wyrazy określające księcia krwi (syna króla).



Moneta z podobizną Oktawiana Augusta
PHGCOM, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

państwowej.

Funkcjonowały dwa rodzaje prowincji. Senat sprawował nadzór nad prowincjami „publicznymi”, które od dawna znajdowały się pod panowaniem rzymskim. Cesarz nadzorował pozostałe prowincje, tzw. cesarskie, w których zazwyczaj stacjonowały wojska. Najważniejszą z prowincji cesarskich był Egipt, który miał specjalny status. Senatorzy nie mieli prawa bez zgody cesarza go odwiedzać. W rzeczywistości stanowił prywatną domenę cesarza i jego rodziny.

Doszło do symbolicznego podziału władzy między Oktawianem i senatem. Faktycznie jednak ster rządów dzierżył sam August. Dowodził armią, kontrolował finanse państwowe. Umiał wpływać na senatorów, ponieważ to cesarz decydował o awansie poszczególnych członków rzymskiej elity do senatu (liczba senatorów została zmniejszona do 600). W czasie swojego panowania August potrafił jednak utrzymać dobre relacje z senatorami. Umiejętnie zachowywał pozory. Regularnie zdawał senatorom sprawę z podejmowanych decyzji wagi

Zasadniczym wymiarem stabilizacji ustroju było też zagwarantowanie ładu społecznego. W tej sytuacji cesarz i jego urzędnicy dbali nade wszystko o zapewnienie ludowi Italii i Rzymu racjonowanego i dofinansowywanego przez państwo zboża, okresowego rozdawnictwa żywności oraz rozrywek masowych.

August został również najwyższym kapłanem. Dbął o sprawy kultu państwowego, przewodniczył uroczystościom religijnym,



mianował kapłanów i ustalał kalendarz. Jego działania doprowadziły do uznania przez senat Juliusza Cezara, przybranego ojca Augusta, za boga. Po śmierci także sam August został zaliczony w poczet bogów, co zapoczątkowało tradycję ubóstwiania kolejnych rzymskich cesarzy.

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Oktawian August jako najwyższy kapłan
domena publiczna

Zahamowanie rzymskich podbojów

Mimo że August toczył liczne kampanie wojenne, dotyczyły one głównie rejonów pogranicznych. Rzymianie podjęli m.in. próbę przekroczenia Renu, ale w 9 r. n.e. germańskie plemiona odniosły wielkie zwycięstwo nad Rzymianami w bitwie w **Lesie Teutoburskim**, na wschód od Renu. August uznał, że dalsza ekspansja Rzymu w Europie nie ma sensu. Od tej pory imperium broniło swych granic na linii wielkich rzek Renu i Dunaju, gdzie łącznie stacjonowała mniej więcej połowa rzymskich legionów.



Rzymianie stracili w bitwie trzy legiony. Nigdy ich nie odtworzono. Obraz z początku XX wieku, przedstawiający wspaniałe zwycięstwo Germanów

Otto Albert Koch, Bitwa w Lesie Teutoburskim, 1909, domena publiczna

Kapsuła czasu

Opowieści o bitwie w Lesie Teutoburskim stały się szczególnie popularne w XIX wieku. Niewątpliwie przyczynił się do tego rozwój niemieckiego nacjonalizmu. Niemcy uznali się bowiem za spadkobierców antycznych plemion germańskich, które odniosły spektakularne zwycięstwo nad Rzymem, wyznaczając w ten sposób granicę na Renie. Przebieg tej granicy w XIX i XX wieku stał się przyczyną sporu między zjednoczonymi Niemcami a Francją.

Współczesne badania DNA wykazały, że w rzeczywistości od starożytnych Germanów wywodzi się ok. 20% Niemców.

Pax Romana – pokój rzymski

Wewnątrz imperium, na wielkich obszarach Europy, Azji i Afryki po raz pierwszy od długich dziesięcioleci panował upragniony pokój. Wszystko sprzyjało rozwojowi gospodarczemu. Rozkwitł handel. W coraz większej mierze imperium stanowiło, na

niespotkaną dotąd skalę, ogromny organizm gospodarczy, połączony siecią dróg, szlaków morskich, targów i portów.

Pokój stanowił jedno z najważniejszych ideowych haseł rządów Augusta. Poświęcono mu sławny Ołtarz Pokoju w Rzymie.



Ołtarz Pokoju został zrekonstruowany w 1938 roku przy użyciu oryginalnych elementów
Manfred Heyde, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

August zmarł w 14 r. n.e., w wieku 75 lat, po ponad 40 latach rządów. Jego wielka indywidualność zdominowała dzieje Rzymu na ponad pół wieku. Jego imiona, Cezar i August, stały się z czasem dla kolejnych cesarzy, jego następców, oficjalnymi tytułami.

Ćwiczenie 2

Rządy Oktawiana Augusta nazywano „komią republiki”. Jak myślisz, dlaczego?

- ☐ Na polecenie Augusta w teatrach często wystawiano komedie.
- ☐ August często żartował, czym rozbawiał wszystkich do łez.
- ☐ Ustrój republikański był już tylko pozorem – władza absolutna znajdowała się w ręku Augusta.

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Polecenie 2

Oceń panowanie i reformy Oktawiana Augusta.

Rzym w okresie pryncypatu



Cesarstwo rzymskie za czasów Trajana

Krystian Chariza i zespół,

Następcy Oktawiana nie prowadzili wojen zdobywczych. Koncentrowali się na umacnianiu podbitych prowincji i utrzymaniu granic cesarstwa, które opierały się na Renie i Dunaju.

Dopiero na początku II w. n.e. niemal dwudziestoletnie panowanie cesarza Trajana rozpoczęło kolejną serię podbojów. Trajan był zarówno doskonałym wodzem, jak i zarządcą. Na jego czasy przypada rozkwit Italii jako serca imperium. Zdecydował się na podbój bogatej w metale Dacji na północ od Dunaju. Następnym krokiem był zwycięski atak na Partów, którzy także stwarzali nieustanne zagrożenie. Cesarz utworzył kolejne prowincje: Armenię, Mezopotamię i Asyrię.

Aż do II w. n.e. Rzymianom udawało się utrzymać pokój wewnętrzny i skutecznie bronić swoich granic, jednak kolejne stulecie przyniosło imperium gwałtowny i długotrwały kryzys.

Podsumowanie

Ćwiczenie 3

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Ćwiczenie 4

Uzupełnij tekst, a następnie przeczytaj go na głos.

W I w. p.n.e. republika rzymska przeżywała wewnętrzny []. Wykorzystali to ambitni [], aby przejąć władzę w państwie z pomocą []. Spowodowało to wybuch []. Wyszedł z niej zwycięsko []. Pokonał swoich wrogów i objął władzę jako []. Wkrótce jednak został [] przez grupę niechętnych mu []. Na czele spisku stał jego przyjaciel, []. Śmierć [] pomścili jego przyjaciele i współpracownicy, na czele których stali Marek [] i Oktawian. Wkrótce doszło między nimi do [], z której zwycięsko wyszedł []. Objął pełnię władzy w Rzymie i przyjął tytuł []. Ponieważ był pierwszym spośród obywateli, a więc [], stworzony przez niego ustrój państwa rzymskiego nazywamy []. Granice Rzymu w Europie oparte zostały o dwie wielkie rzeki, [] i Dunaj. W świecie śródziemnomorskim zapanował wreszcie długo wyczekiwany [].

wojny domowej

Oktawian

princepsem

dyktator

Cezara

Antoniusz

legionistów

Nil

Pompejusz

zamordowany

pokój

wojska

kryzys

Gajusz Juliusz Cezar

wodzowie

senatorów

wojny

Aureliusz

pryncypatem

Ren

Brutus

Krassus

król

kapłani

Augusta

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Polecenia

1. Wymień przyczyny kryzysu republiki rzymskiej.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób doszło do powstania cesarstwa rzymskiego.

3. Wytlumacz, skąd pochodzi słowo „cesarz”.
4. Omów ustrój państwa rzymskiego stworzony przez Oktawiana Augusta i wyjaśnij, dlaczego nazywamy go pryncypatem.
5. Zastanów się, dlaczego doszło do zahamowania rzymskich podbojów.



Kryzys i upadek cesarstwa rzymskiego

Genzeryk zdobywa Rzym w 455 roku

Karl Briullov , Genzeryk zdobywa Rzym w 455 roku, domena publiczna

Już wiesz

- Wyjaśnij, w jaki sposób doszło do upadku republiki rzymskiej.
- Wymień terytoria podbite przez Rzymian w okresie republiki i cesarstwa.
- Przypomnij, czym był pryncypat.

Kryzys III wieku

W III w. n.e. cesarstwem rzymskim wstrząsnął kryzys, nazywany **kryzysem III wieku**. W kraju dochodziło do licznych wojen domowych i uzurpacji. Gospodarka pogrążyła się w chaosie, a ludność wyniszczały epidemie. Armia rzymska nie przypominała już wojska czasów wczesnego pryncypatu. Legionistów rekrutowano z rejonów zasiedlonych masami barbarzyńskich imigrantów. Coraz większy wpływ na obieranie cesarzy miała [gwardia pretoriańska](#). Kryteria wyboru władców były proste: wygrywał ten z kandydatów, który obiecał większą premię za objęcie tronu. Oblicza się, że podczas trwającego 50 lat kryzysu pojawiło się około 20–25 uzurpatorów

i pretendentów do władzy cesarskiej. Większość po krótkim czasie zginęła. Władzę oficjalnie objęło 26 cesarzy – dla większości wstąpienie na tron w praktyce było równoznaczne z wyrokiem śmierci. W tym czasie barbarzyńcy, dobrze wyczuwając wewnętrzne osłabienie imperium, rozpoczęli zmasowany atak.



Źródło: Rosa Cabecinhas & Alcino Cunha (Rosino), licencja: CC BY-SA 2.0.

W trakcie kryzysu III wieku nie tylko Rzym, lecz także inne miasta w cesarstwie zaczęły otaczać się fortyfikacjami. Na zdjęciu powyżej: potężne mury w mieście Lugo w północno-zachodniej Hiszpanii. Powstały w latach 263–276 n.e. Stanowią jeden z najlepiej zachowanych przykładów rzymskiej fortyfikacji w Europie.

Goci



Ozdobna zapinka do szat używana przez Gotów

Luis García, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

Na Zachód zagrożenie przybyło aż z terenów dzisiejszej Szwecji. Stąd wywodziły się germańskie plemiona, które określamy mianem **Gotów**. W ich ślad na południowy wschód posuwali się Wandalowie, Burgundowie i Gepidowie. Ich wielki marsz w stronę Morza Czarnego w II w. n.e. wywołał reakcję łańcuchową i ruchy innych plemion. Markomanowie, Sarmaci i Kwadowie zostali zepchnięci w stronę granic Rzymu. W III w. n.e. Goci podejmowali zmasowane ataki na Bałkany, miasta greckie w tym rejonie i na samą Grecję. W roku 267 zdołali nawet zdobyć Ateny.

Ćwiczenie 1

Wskaż prawdziwe zdania opisujące plemiona germańskie.

☐ Plemię Gotów w III w. n.e. zaatakowało granice cesarstwa rzymskiego.

☐ Goci zdobyli Ateny w III w. n.e.

☐ Plemię Burgundów zdołało zdobyć miasto Rzym.

☐ Goci przybyli do Europy Środkowej z terenów dzisiejszej Rosji.

☐ Wandalowie brali udział w wędrówce ludów.

Źródło: [Contentplus.pl](https://contentplus.pl) sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Reformy Dioklecjana



Cesarz Dioklecjan

W wyniku trwających całe dziesięciolecia wojen i najazdów cały region świata grecko-rzymskiego został zrujnowany. Zniszczeniu lub rabunkowi uległy wielkie miasta. Te nieszczęścia szły w parze ze śmiertelnościami epidemicznymi i kryzysem gospodarki.

Spokój w imperium zdołał przywrócić dopiero cesarz **Dioklecjan** na początku IV w. n.e. Uznał on, że najbardziej efektywnym sposobem administrowania wielkim mocarstwem i zapobieżenia

uzurpacjom będzie tzw. **tetrarchia**, czyli współrządy czterech cesarzy: dwóch wyższych rangą i starszych wiekiem augustów oraz dwóch młodszych cesarów, w których rękach spoczywała władza wykonawcza. Każdy z **tetrarchów** otrzymał swoją armię i strefę, za którą odpowiadał.



Dioklecjan, jako august, zatrzymał dla siebie Wschód. Drugi august, Maksymian, otrzymał Italię i Afrykę. Cezar Konstancjusz odpowiadał za Galie i Brytanię, a drugi cesar, Galileusz, za prowincje naddunajskie. Zasiadać mieli w czterech stolicach: Trewirze, Mediolanie, Sirmium i Nikomedii. Intencją Dioklecjana było usytuowanie nowych stolic jak najbliżej zagrożonych granic. Krystian Chariza i zespół,

Ćwiczenie 2

W oparciu o mapę przyporządkuj prowincje do tetrarchów, którzy nimi zarządzali.

Dioklecjan

Mezja

Brytania

Italia

Azja

Tracja

Egipt

Hiszpania

Galia

Galeriusz

Maksymian

Konstancjusz

Źródło: [Contentplus.pl](https://contentplus.pl) sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Zażegnanie kryzysu

Dzięki reformom Dioklecjana granice cesarstwa zostały utrzymane i umocnione, a liczne miasta otoczono fortyfikacjami. Dioklecjan zwiększył liczebność armii oraz zhierarchizowanej



Rzeźba przedstawiająca tetrarchów,
wmurowana w narożnik fasady bazyliki św.
Marka w Wenecji

Lure, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

administracji centralnej, a ponadto zdecydował się na zreorganizowanie systemu podatkowego. Po niemal 50 latach zaciętej walki o przetrwanie imperium, wypełnionej wojnami domowymi, rewoltami, barbarzyńskimi najazdami i śmiertelnymi epidemiami, Rzym pod panowaniem Dioklecjana i pozostałych tetrarchów nie tylko przetrwał, lecz zaczął się umacniać. Seria radykalnych reform na przełomie III i IV w. n.e. pozwoliła na przezwyciężenie kryzysu III wieku. Państwo zmieniło się jednak nie do poznania. Wiele zubożałych i zrujnowanych miast, zwłaszcza na bardziej dotkniętym najazdami Zachodzie, nie było już w stanie

odzyskać dawnej świetności. Antyczna, grecko-rzymska cywilizacja, której synonimem był samorząd miast, zaczęła nieubłaganie odchodzić w przeszłość.

Ćwiczenie 3

Zaznacz reformy, dzięki którym został zażegnany kryzys III wieku.

- ☐ Reforma podatkowa.
- ☐ Zlikwidowanie senatu.
- ☐ Wypowiedzenie wojny barbarzyńcom.
- ☐ Reforma administracji.
- ☐ Reforma rolnictwa.
- ☐ Wprowadzenie systemu tetrarchii.

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Wielka wędrówka ludów i podział cesarstwa rzymskiego

Reformy Dioklecjana zatrzymały na pewien czas kryzys w państwie, jednak nie uchroniły cesarstwa przed prawdziwym niebezpieczeństwem – **wielką wędrówką ludów**. Nad Dunajem pojawili się germańscy Ostrogoci, których wypchnęli z ich siedzi w południowo-środkowej Azji, koczowniczy Hunowie. Panujący cesarz pozwolił masom głodujących barbarzyńców osiedlić się w Tracji. Wkrótce jednak, w związku z nadużyciami urzędników i złym traktowaniem, wymknęli się spod kontroli i zaczęli pustoszyć Trację i Macedonię. Zagrozili nawet Konstantynopolowi. W 378 roku doszło do wielkiej bitwy pod Adrianopolem w Tracji (dzisiaj Edirne w europejskiej części Turcji). Rzymianie ponieśli straszną klęskę. Panujący wówczas cesarz zginął na polu walki. Była to pierwsza zapowiedź wielkich nieszczęść, jakie czekały cesarstwo ze strony najeźdźców.

W **395 r. n.e.** po śmierci cesarza Teodozjusza Wielkiego doszło do kolejnej serii katastrofalnych wydarzeń, które miały położyć kres grecko-rzymskiej cywilizacji w jej dotychczasowym kształcie. Imperium uległo definitywnemu podziałowi na **cesarstwo zachodniorzymskie**, ze stolicą w Rawennie, i **cesarstwo wschodniorzymskie**, ze stolicą w Konstantynopolu.

Ciekawostka

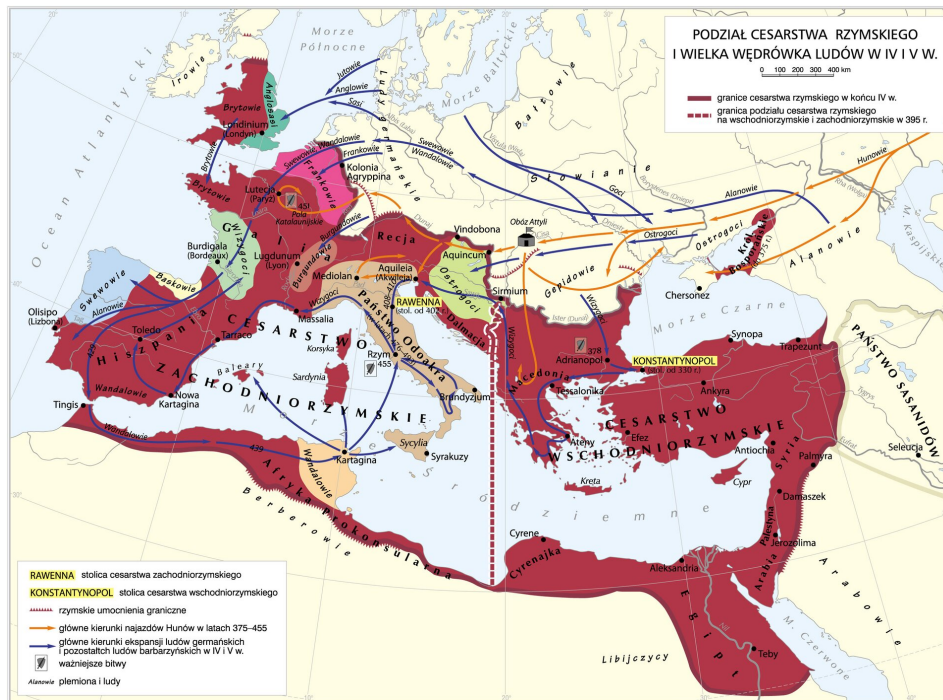
Konstantynopol został założony przez cesarza **Konstantyna Wielkiego**, który w 324 r. n.e. podjął decyzję o wzniesieniu miasta na miejscu greckiego Byzantionu. W **330 roku** awansowało ono na administracyjną **stolicę cesarstwa**, która kontrolowała łączącą Morze Śródziemne i Morze Czarne Cieśninę Bosfor, jak i szlaki na styku Europy i Azji. Położona była w niedalekiej odległości od granic na Dunaju i Eufracie, dlatego mogła stanowić dogodny punkt dowodzenia.

Polecenie 1

Przyrzyj się poniższej mapie i powiedz, która część cesarstwa w większym stopniu została objęta najazdami.

Ćwiczenie 4

Na podstawie mapy ustal, które plemiona osiedliły się na terenie cesarstwa rzymskiego. Wypisz je poniżej.



Wielka wędrówka ludów i podział cesarstwa rzymskiego

Krystian Chariza i zespół,

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Ćwiczenie 5

Wskaż cesarza, który dokonał podziału cesarstwa.

☐ Oktawian August

☐ Dioklecjan

☐ Teodozjusz Wielki

☐ Konstantyn Wielki

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Najazdy plemion barbarzyńskich

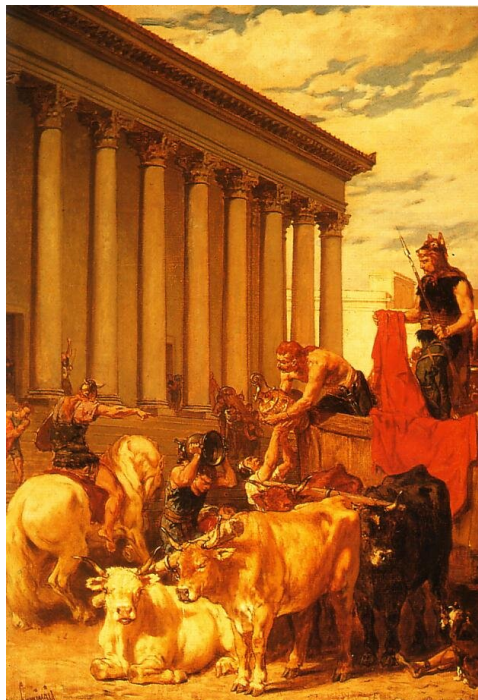


Parada Alaryka na ulicach Aten po zdobyciu miasta. Malowidło z 1920 roku
domena publiczna

Na granice imperium zaczęli coraz mocniej napierać barbarzyńcy, którym przewodzili wybitni wodzowie. Półwysep Bałkański i północną Italię atakował Alaryk na czele germańskich Wizygotów.

Dunaj przekroczyli też i natarli na Italię Ostrogoci, którzy uciekali przed azjatyckimi Hunami. Zaangażowanie rzymskich wojsk na różnych odcinkach granicy doprowadziło do osłabienia kluczowej granicy na Renie. Strzegli jej dozbrajani i opłacani przez Rzymian barbarzyńscy sojusznicy, Frankowie i Alamanowie.

Niebawem wizygocka armia zaatakowała Italię. W 410 r. n.e., po kilku miesiącach oblężenia, zdobyła Rzym. Wieczne Miasto po raz pierwszy od niemal 800 lat padło ofiarą obcej armii. Barbarzyńcy palili i plądrowali Rzym przez kilka dni.



Łupienie Rzymu przez Wizygotów

Évariste-Vital Luminais , łupienie Rzymu przez Wizygotów, domena publiczna

Doszło do utraty wszystkich kluczowych rzymskich prowincji. Rzymskie wojska wycofały się z Brytanii. W Hiszpanii, którą opuścili Wandalowie, powstało królestwo Swebów, którzy zawarli sojusz z lokalnymi Wizygotami.

Upadek cesarstwa rzymskiego

W połowie V w. n.e. Galię zaatakowali azjatyccy Hunowie pod wodzą **Attyli**, a strach przed straszliwym zagrożeniem doprowadził do scementowania wielkiego sojuszu Galo-Rzymian i barbarzyńców: Franków, Alamanów, Burgundów, a nawet Wizygotów. Ich pomoc pozwoliła rozbić Hunów w wielkiej **bitwie na Polach Katalaunijskich** w północno-wschodniej Francji, w 451 roku n.e.,



i powstrzymać ich przed atakiem na Rzym. Była to jedna z decydujących bitew w historii.

Polecenie 2

Wyjaśnij, dlaczego bitwa na Polach Katalaunijskich zaliczana jest do jednych z najważniejszych w dziejach historii.

Kiedy minęło bezpośrednie zagrożenie, powróciły konflikty. W 455 roku król Wandalów w Afryce, Genzeryk, zdobył Rzym i złupił miasto do szczętu.

Attyła

Eugène Delacroix , Attyła, domena publiczna



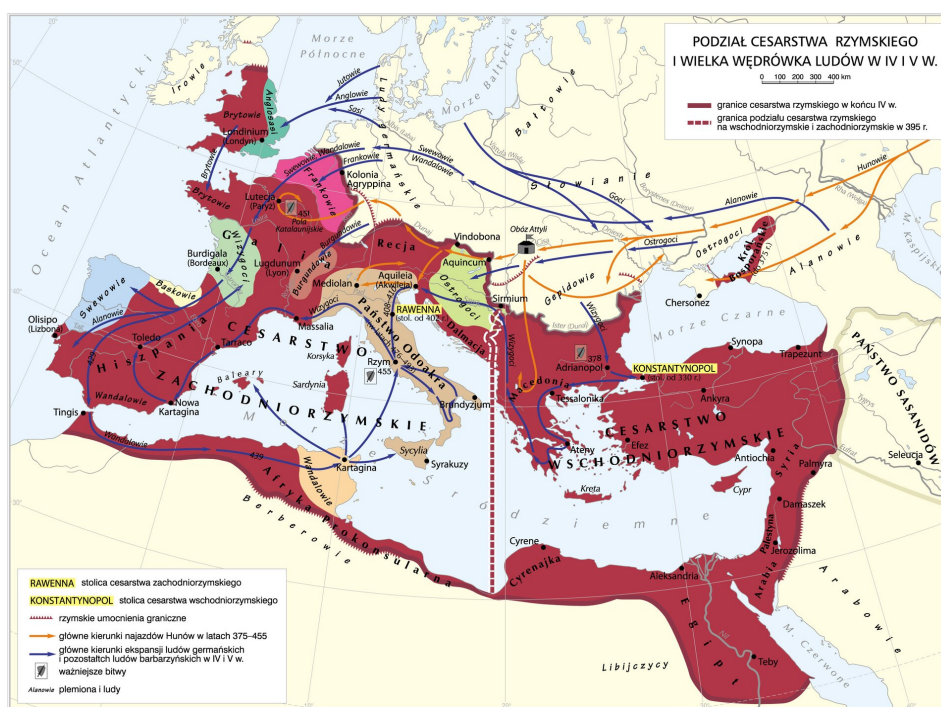
Genzeryk zdobywa Rzym w 455 roku

Karl Briullov , Genzeryk zdobywa Rzym w 455 roku, domena publiczna

Odtąd faktyczną władzę w zachodniej części cesarstwa sprawowali kolejno potężni germańscy wodzowie. Ostatecznie w **476 r. n.e.** Odoaker ogłosił się królem na barbarzyńską modłę, detronizując ostatniego cesarza rzymskiego, nieletniego **Romulusa Augustulusa**, który przypadkiem nosił zarówno imię mitycznego

założyciela Rzymu, Romulusa, jak i założyciela cesarstwa – Augusta. Romulus Augustulus odesłał insygnia cesarskie do Konstantynopola. Od tego czasu formalnie naczelną władzę nad cesarstwem sprawował cesarz Wschodu, a Odoaker był tylko jego reprezentantem. Moment ten uznaje się za cezurę wyznaczającą **koniec starożytności**.

Podsumowanie



Wielka wędrówka ludów i podział cesarstwa rzymskiego

Krystian Chariza i zespół,

Ćwiczenie 6

Korzystając z mapy oraz wiedzy zdobytej na lekcji, uzupełnij poniższy tekst.

W III wieku imperium rzymskie znalazło się w . Na pewien czas cesarz powstrzymał trudności w państwie, przeprowadzając szereg . Wprowadził również system , czyli współrzędów czterech cesarzy, z których każdy odpowiadał za inny obszar imperium. W IV wieku najazdy plemion barbarzyńskich zapoczątkowały wielką . spustoszyli Galię i Hiszpanię, a następnie osiedlili się w północnej Afryce. Z Azji Środkowej do Europy przywędrowali , którzy atakowali północne prowincje cesarstwa. Ataki barbarzyńców doprowadziły w roku do podziału państwa na cesarstwo , ze stolicą w Rawennie, oraz wschodniorzymskie ze stolicą w . W 476 roku germański wódz zdobył Rzym i zdeponizował ostatniego cesarza Romulusa Augusta. Przyjmuje się, że owa data wyznacza koniec .

Wandalowie

395

tetrarchii

378

Konstantynopolu

prowincji

Wizygoci

wędrowkę ludów

reform

Hunowie

Teodozjusz

zachodniorzymskie

Attyla

Dioklecjan

Odoaker

starożytności

Rzymie

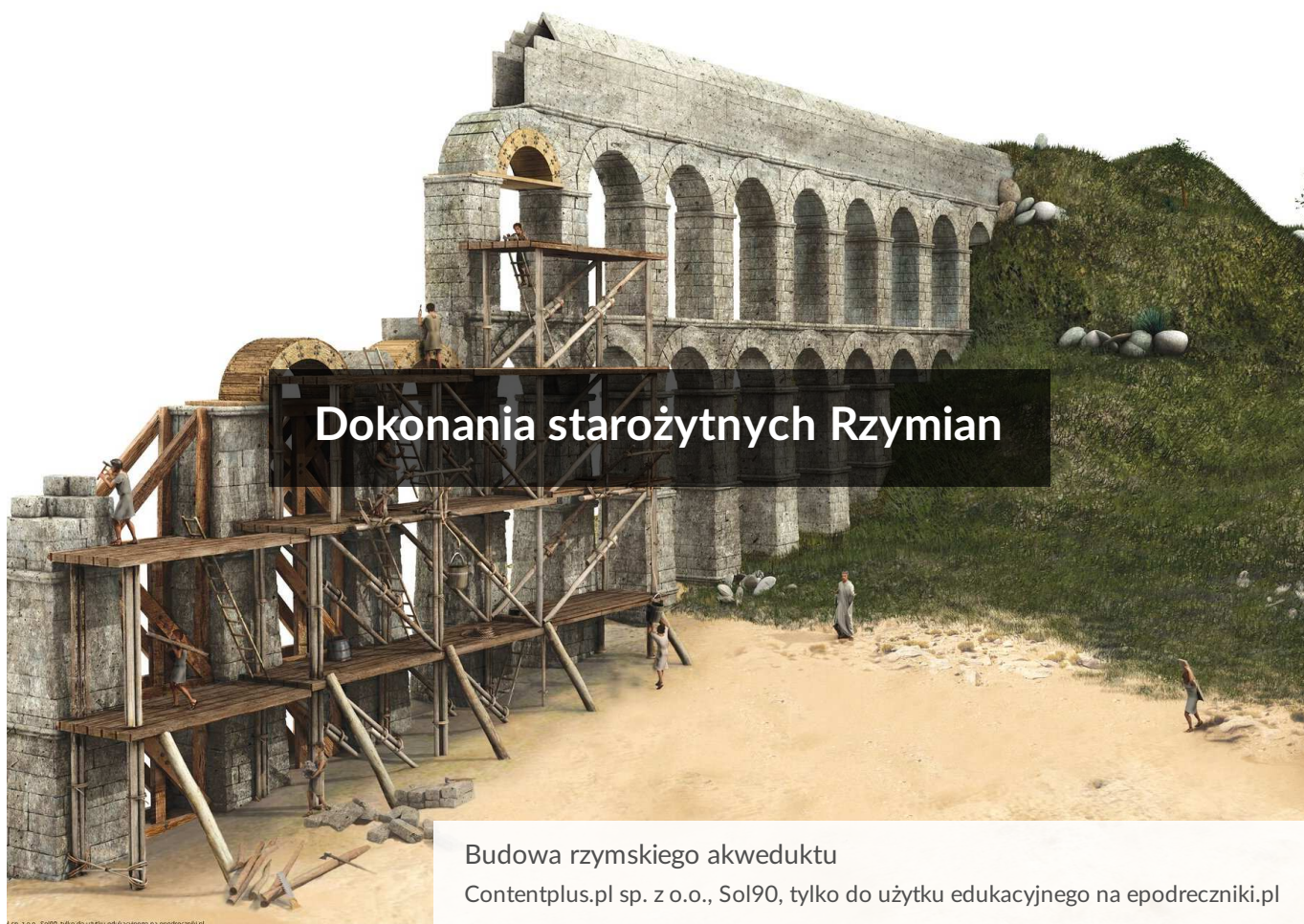
kryzysie

Goci

Źródło: [Contentplus.pl](https://contentplus.pl) sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Polecenia

1. Omów reformy cesarza Dioklecjana.
2. Wymień przyczyny kryzysu i upadku cesarstwa rzymskiego.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób plemiona barbarzyńskie przyczyniły się do upadku cesarstwa zachodniorzymskiego.
4. Jakie skutki dla Europy miało panowanie rzymskie?



Dokonania starożytnych Rzymian

Budowa rzymskiego akweduktu

Contentplus.pl sp. z o.o., Sol90, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl

Już wiesz

- Podaj najważniejsze cechy kultury greckiej.
- Objaśnij, na jakich terenach panowali Rzymianie w I w. n.e.

Dziedzictwo Rzymu

Na co dzień nie pamiętamy o tym, jak wiele zawdzięczamy kulturze rzymskiej. Używamy **rzymskich liter**. Swój czas organizujemy według kalendarza złożonego z 12 miesięcy i 365 dni, którego rachubę przejęliśmy od Rzymian. Mieszkamy w budowlach wznoszonych przy użyciu spopularyzowanego przez nich **betonu**. **Ulice, mosty i budynki** są często inspirowane rzymską inżynierią i architekturą. Nasze życie regulują **prawa**, które zostały sformułowane na podstawie rzymskiego prawodawstwa. Nasz język



jest pełen łacińskich zapożyczeń, czyli **latynizmów**.

Sieć dróg w imperium rzymskim

Krystian Chariza i zespół,



Alatius, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

Wpływów kultury rzymskiej doświadczasz nawet wtedy, gdy korzystasz z nowoczesnych urządzeń. Na klawiaturze komputera widzisz znak pisarski „&”, potocznie zwany etką. Pochodzi on od łacińskiego spójnika *et*, który odpowiada polskiemu „i”. Symbol „&” jest efektem pracy starożytnych rzymskich fachowców od szybkiego pisania, którzy posługiwali się specjalnymi znakami, skrótami i połączeniami liter. Na ilustracji powyżej: ewolucja skrótu wyrazu *et*.

Ćwiczenie 1

Uzupełnij poniższy tekst, wpisując w wolne miejsce odpowiedni symbol.

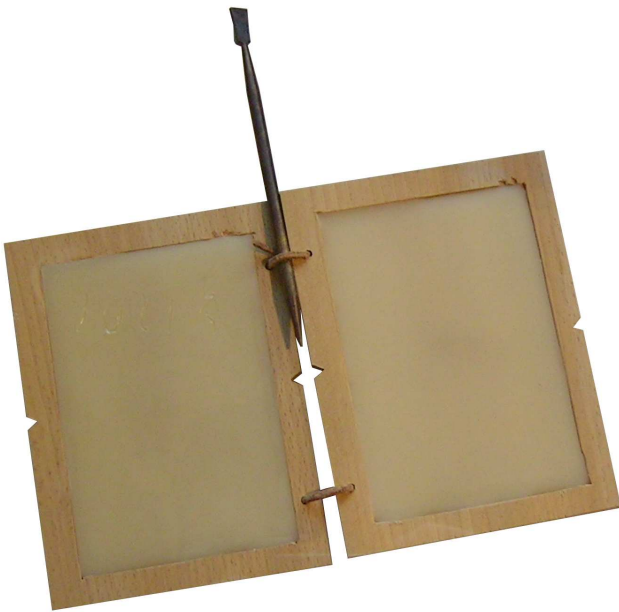
Z rzymskiego spójnika *ad* („przy”, „w”, „do”) powstał też znak używany dziś w nazwach adresu e-mail. Tym znakiem jest .

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Rzymskie pismo

Rzymskie podboje skutkowały nie tylko wzrostem potęgi politycznej i gospodarczej, lecz także wielkimi przemianami kulturowymi. Rzymianie, zdobywając kolejne tereny, stykali się z różnymi cywilizacjami. Szczególnie ważne okazało się dla nich zetknięcie z **kulturą grecką** we wschodniej części Morza Śródziemnego.

U początków swej cywilizacji Rzymianie przejęli i zaadaptowali litery alfabetu od Etrusków, którzy z kolei zapożyczyli go od Greków. **Alfabetem rzymskim**, zwanym także **łacińskim**, posługuje się dzisiaj większość współczesnych Europejczyków, mieszkańców Ameryki i Australii.



Rekonstrukcja rzymskiego dyptyku, który tworzą dwie połączone ze sobą drewniane tabliczki

Sippel2707, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

Codziennym materiałem pisarskim Rzymian, podobnie jak Greków, był **papirus**. Pisano także na **drewnianych tabliczkach**, do czego wykorzystywano atrament albo rylec, kiedy tabliczki były pokryte woskiem. W tym drugim wypadku można było ich używać wiele razy po wygładzeniu wosku, co było niewątpliwą zaletą.

Już Grecy mieli w zwyczaju wiązać tabliczki na podobieństwo dzisiejszej książki.

U początków naszej ery zastosowano tę metodę także przy papirusach. Zamiast sporządzać zwoje, oddzielano odrębne karty, a następnie związywano je lub w odpowiedni sposób składano.

Malowidła, na których przedstawiano postacie z materiałami pisarskimi w dłoniach, miały na celu podkreślenie faktu, że portretowane osoby są wykształcone. Tym samym zwracano uwagę na ich przynależność do wyższych kręgów społecznych.

Polecenie 1

Wskaż na ilustracji woskową tabliczkę oraz zwój papirusu.



Freski z Pompejów ukazujące postaci z woskowymi tabliczkami i zwojem papirusu
Carole Raddato , Naples National Archaeological Museum, licencja: CC BY-SA 2.0



Przygotowywanie pergaminu ze skóry kozy
Michał Mañas, Wikimedia Commons, licencja: CC BY 2.5

Starożytni Rzymianie pisali także na **pergaminie** – wyprawionej skórze zwierząt. Do wyrobu tego materiału pisarskiego używano suszonych i oskrobywanych skór kóz, owiec i krów. Cenione były też skóry z cieląt.

Polecenie 2

Wytłumacz, dlaczego pergamin był trwalszym materiałem pisarskim niż papirus.

Greckie wpływy. Rzymska literatura

Wpływ Greków na kulturę rzymską daje się zauważyć nie tylko na przykładzie pisma. Kultura grecka budziła w Rzymianach podziw i fascynację.

W II–I w. p.n.e. Rzym objął panowanie nad Grecją i greckim Wschodem. Do Rzymu trafiały stamtąd masy mówiących po grecku niewolników. Wielu z nich zajmowało się wychowaniem dzieci z zamożniejszych rzymskich rodzin. W rezultacie rzymskie elity,

a zwłaszcza kręgi arystokracji senatorskiej, były w dużej mierze dwujęzyczne. Posługiwali się zarówno łaciną, jak i greką, dzięki czemu Rzymianie przekazali późniejszej Europie wielkie dziedzictwo tzw. cywilizacji **grecko-rzymskiej**.



Napis z Leptis Magna w obecnej Libii z tekstem w języku łacińskim i greckim.

Papageizichta, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

Rzymianie zawdzięczali Grekom początki swojej nauki i literatury. Pierwszą **historię** Rzymu napisał w języku greckim **Fabiusz Piktory**. Za ojca literatury łacińskiej uważa się Greka **Liwiusza Andronikusa**, który został sprowadzony do Rzymu jako jeniec. Większość pierwszych autorów literatury rzymskiej naśladowała greckie wzory literackie.

Pisma filozoficzne Rzymian nawiązywały do dorobku najważniejszych greckich szkół filozoficznych, jednak członkowie rzymskiej elity traktowali **filozofię** i poezję raczej jako rodzaj rozrywki lub formę spędzania wolnego czasu aniżeli poważne czy prestiżowe zajęcie. Upadek republiki i początek cesarstwa przyniosły rozkwit literatury łacińskiej w tzw. **epoce klasycznej** (od I w. p.n.e. do połowy I w. n.e.). Najwybitniejszymi twórcami tego czasu byli: **Katullus**, **Horacy** oraz **Wergiliusz**, spod którego pióra wyszedł epos narodowy Rzymian pt. **Eneida**. Najznakomitszym poetą wśród liryków był **Owidiusz**.

Charakterystyczne dla kultury rzymskiej było położenie akcentu na dziedzinie ściśle związane z życiem publicznym. Do nich zaliczano **retorykę**, czyli sztukę konstruowania i wygłaszania mów. Rzymski orator **Cyцерon** (I w. p.n.e.) osiągnął na tym polu poziom równy greckim mistrzom.

Sztuka retoryki opisywała oprócz zasad wymowy także cały zestaw gestów i póz. W jednym z łacińskich traktatów poświęconych edukacji retorycznej znajdujemy wyjaśnienie tego, jak ważne są ruchy dłoni dla dobrego wystąpienia.

Kształcenie mówcy XI, 3, 85

Gestykulacja rąk, której pozbawione przemówienie zawsze jest kalekie i nieudolne, trudno nawet powiedzieć, jak jest różnorodna – dorównywa ona przecież nieomal bogactwu słów. Jeżeli bowiem ruchy pozostałych części ciała wspomagają jak gdyby nasze słowa, to ruchy rąk – można rzec – mówią same przez się. Czyż przy ich pomocy nie żądamy, nie obiecujemy, nie wzywamy, rezygnujemy, grozimy, błagamy, nie odrzucamy od siebie, nie lękamy się, pytamy, zaprzeczamy, nie wyrażamy naszej radości, smutku, powątpiewania, przekonania, żalu, nie określamy sposobu, możliwości, ilości, czasu?

Kwintylian, Kształcenie mówcy XI, 3, 85, tłum. M. Brożek, Wrocław 1966.

Polecenie 3

Spróbuj za pomocą gestów przekazać emocje, o których mowa w tekście. Wytłumacz, dlaczego gestykulacja jest niezwykle istotna dla sztuki przemawiania.

Rzymskie prawo



Rzymianie położyli **fundamenty** pod **prawodawstwo** współcześnie obowiązujące w wielu państwach. Nie sposób go zrozumieć bez odwołania się do rzymskich wzorów, dlatego jednym z ważniejszych przedmiotów na studiach prawniczych jest po dziś dzień prawo rzymskie. Niektóre łacińskie wyrażenia prawnicze są powszechnie znane, np. *corpus delicti* (czyt. korpus delikti) – dowód rzeczowy, dowód przestępstwa, *casus belli* (czyt. kasus belli) – oficjalny powód wypowiedzenia wojny. Wiele **zasad rzymskiego prawa** obowiązuje do dzisiaj,

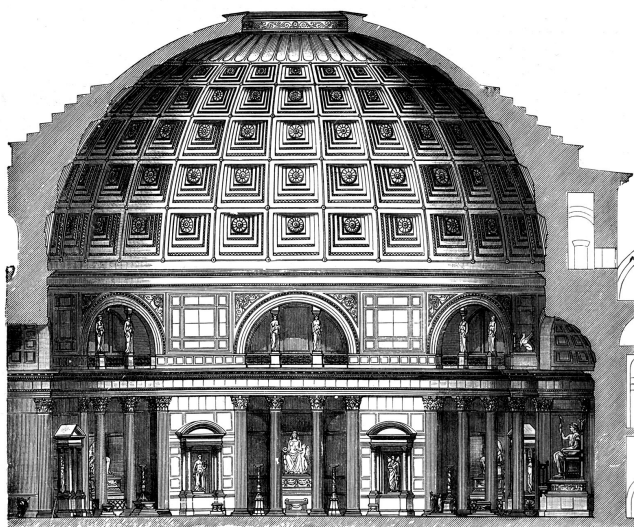
Justynian Wielki na mozaice przechowywanej w bazylice św. Witalisa w Rawennie
Petar Milošević, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 4.0

jak choćby: „prawo nie działa wstecz” lub „nieznajomość prawa szkodzi”.

W połowie V w. p.n.e. Rzymianie opracowali pierwszy zbiór praw tzw. **Prawo dwunastu tablic**. Tekst został wryty na dwunastu tablicach z brązu, które wystawiono na forum. Kodeks regulował wiele kluczowych dziedzin życia, w tym sądownictwo, władzę rodzicielską nad dziećmi, kwestie własności prywatnej, dziedziczenia, pochówku i inne. W ciągu wielu kolejnych wieków pozostawał podstawą rzymskiego prawodawstwa, mimo że z czasem wprowadzano nowe prawa.

Na początku VI w. n.e. cesarz Justynian zlecił kodyfikację prawa rzymskiego. Zespół ekspertów zebrał, uporządkował i uaktualnił spuściznę twórców praw rzymskich. W ten sposób powstał tzw. **Kodeks Justyniana**, a właściwie „Zbiór prawa cywilnego”. Ustawodawstwo to miało wielki wpływ na rozwój prawa cywilnego (a także kościelnego) w Europie aż po nasze czasy.

Architektura



Panteon
Rainer Zenz, domena publiczna

W sferze **sztuki i architektury**, podobnie jak literatury i filozofii, Rzymianie czerpali z greckich wzorów. Nie byli jednak tylko naśladowcami. W pewnych dziedzinach, zwłaszcza w architekturze, dokonali przełomowych odkryć. Dotyczy to przede wszystkim **inżynierii, technik budowlanych i hydrauliki**.

Największą zasługą Rzymian było upowszechnienie **betonu i sklepienia kopułowego**. Beton – czyli mieszanka potłuczonego kamienia, wapna palonego i piasku – był niedrogi i bardzo trwały. Mógł z powodzeniem zastępować cegłę

i kamień. Poza tym można go było formować w pożądane kształty, np. łuków i sklepień. Spośród rzymskich konstrukcji budowlanych wiele nie tylko nadal stoi, ale również jest w tak dobrym stanie, że wciąż czyni się z nich użytek.

Niezwykłym pomnikiem rzymskich konstrukcji wykorzystujących beton, z którego tworzą sklepienia, jest ogromna kopuła Panteonu w Rzymie. Jest to jedna z najlepiej

zachowanych świątyń starożytności.

Panteon w Rzymie

Contentplus.pl sp. z o.o., Sol90, tylko do użytku edukacyjnego na epodreczniki.pl



Łuk Triumfalny w Paryżu
domena publiczna

Rzymianie, w odróżnieniu od Greków, wznosili wspaniałe **gmachy publiczne**, takie jak **łaźnie, bazyliki i amfiteatry**. Dzięki nim także na Wschodzie powstawały wielkie termy (czyli publiczne łaźnie), teatry, bramy, mosty oraz wodociągi poprowadzone mostem, zwane akweduktami. Chwałę rzymskich wodzów i cesarzy głosiły **kolumny i łuki triumfalne**.

Łuki triumfalne były budowlami odgrywającymi szczególną rolę w czasie uroczystości upamiętniających ważne

zdarzenia, takie jak triumf, wstąpienie cesarza na tron, zbudowanie przezeń drogi albo mostu. Przejście pod łukiem stanowiło kulminacyjny moment ceremonii.

Ciekawostka



Ryan Baumann , Wikimedia Commons, licencja: CC BY 2.0

Rzymskie dzieci także korzystały z technicznych umiejętności rzemieślników. Na zdjęciu: lalka z kolorowanej kości słoniowej z ruchomymi częściami ciała, z II w. n.e. Została odkryta w 1964 roku nieopodal Rzymu, w grobie dziewczynki, której wiek szacuje się na 8–10 lat.

Rzymska sztuka

Rzeźba

Ze **sztuk plastycznych** Rzymianie najbardziej cenili **rzeźbę**. Lubowali się zwłaszcza w rzeźbiarskich portretach: popiersiach i głowach. Zwykle rzymskie rzeźby oraz płaskorzeźby uwieczniały władców i ważne wydarzenia. Wiele z zachowanych rzymskich rzeźb stanowi kopie greckich dzieł.



Posąg konny cesarza Marka Aureliusza
domena publiczna

Malarstwo

Malarstwo rzymskie także bardzo wiele zawdzięczało Grekom.

Liczne malowidła z czasów rzymskich zachowały się w miastach leżących u stóp Wezuwiusza – Pompejach i Herkulanum. Wybuch wulkanu, do którego doszło w 79 r.



Jeden z pompejańskich fresków

Marie-Lan Nguyen , Naples National Archaeological Museum,
domena publiczna

n.e., pochłoniął miasta i ich mieszkańców, jednocześnie utrwalił setki fresków na ścianach budynków.

Wiele z tych malowideł ściennych miało charakter pejzaży. Ukazywały piękno natury, wspaniałe ogrody, ale również rozmaite budowle. Ich autorzy umiejętnie posługiwali się perspektywą. Warto zwrócić uwagę na doskonałość tych fresków.

Szczególony rodzaj dzieł malarskich przetrwał w Egipcie dzięki tamtejszym specyficznym warunkom klimatycznym. Mieszkańcy tego kraju w czasach grecko-rzymskich sporządzali zgodnie z egipską tradycją, ale przy pomocy

greckich technik malarstwa, portrety nagrobne zmarłych. Są to tzw. **portrety mumiove z Fajum**, oazy na wschód od Nilu. Właśnie tam znaleziono najwięcej tego rodzaju zabytków.

Polecenie 4

Przyjrzyj się ilustracji i oceń, czy portret jest realistyczny.



Portret mumiovy znaleziony w mieście Hawara w oazie Fajum

Twospoonfuls , domena publiczna

Sporo portretów mumiiowych – ok. 900 – zachowało się do naszych czasów. Portrety nakładano na twarze mumii zmarłych, których chowano na cmentarzach.

Ceramika

Rzymianie produkowali na masową skalę **ceramikę**. Nie przypominała jednak greckiego malarstwa wazowego, do jej zdobienia używali tzw. techniki „stemplowanej gliny” (łac. *terra sigillata*). Polegała ona na odciskaniu wizerunków i dekoracji przy użyciu form, które były bardzo zróżnicowane.



Scena walk gladiatorów na ceramice rzymskiej z terenu Hiszpanii
Ecelan, domena publiczna



Przedmiot z brązu z terenów Szwajcarii, z I–II w. n.e.
Jest to tzw. dodecahedron, z grecka dwunastościan

Ciekawostka

Z czasów rzymskich pochodzi ok. 100 zachowanych egzemplarzy dziwnych urządzeń z brązu lub kamienia, o rozmiarze kilku, a czasem kilkunastu centymetrów. Większość znaleziono w miastach rzymskiej Galii, czyli na terenach dzisiejszej Francji i Niemiec. Nikt nie wie, do czego te przedmioty mogły służyć. Dotychczas sformułowane hipotezy każą widzieć w nich podstawki do świec (w jednym z nich znaleziono pozostałości wosku) albo do sztandarów, jak również zabawki, kości do gry czy instrumenty do dokonywania pomiarów.

Polecenie 5

Przyjrzyj się przedmiotowi na zdjęciu obok i zastanów, do czego mógł służyć. Może właśnie tobie uda się rozwiązać zagadkę?

Podsumowanie

Ćwiczenie 3

Rozwiąż krzyżówkę i odczytaj hasło.

1.

--	--	--	--	--	--	--	--

2.

--	--	--	--	--	--	--	--

3.

--	--	--	--	--	--	--	--

4.

--	--	--	--	--	--

1. Rzymski mówca z I w. p.n.e., osiągnął w dziedzinie retoryki poziom równy greckim mistrzom.
2. Rzymski poeta, liryk.
3. Łacińskie zapożyczenia w innych językach.
4. Publiczne łaźnie w Rzymie.

Polecenia

1. Przedstaw najważniejsze dokonania starożytnych Rzymian w architekturze.
2. Podaj przykłady wpływu kultury greckiej na kulturę rzymską.
3. Wyjaśnij, na czym polega znaczenie prawa rzymskiego dla współczesnego prawodawstwa.
4. Podaj charakterystyczne cechy sztuki rzymskiej.
5. Wymień trzy przykłady z otaczającego cię świata, które są dowodem na obecność rzymskiej kultury i nauki we współczesności.



Rzym - miasto, które stało się imperium – powtórzenie

Koloseum w Rzymie

Fczarnowski, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

Polecenie 1

Rozpoznaj i nazwij charakterystyczne obiekty budowane przez starożytnych Rzymian.



Źródło: a. nn., licencja: CC BY 3.0.

Ćwiczenie 1

Scharakteryzuj najważniejsze bunty skierowane przeciw rzymskiemu porządkowi.
Wymień ich przywódców.

Ćwiczenie 2

Wymień przykłady dokonań starożytnych Rzymian, z których korzystasz na co dzień.

Polecenie 2

Przyjrzyj się poniższej ilustracji. Powiedz, do jakiego wydarzenia z historii starożytnego Rzymu nawiązuje. Podaj datę tego wydarzenia, przyczyny i skutki.



Renesansowy fresk przedstawiający wojska Hannibala

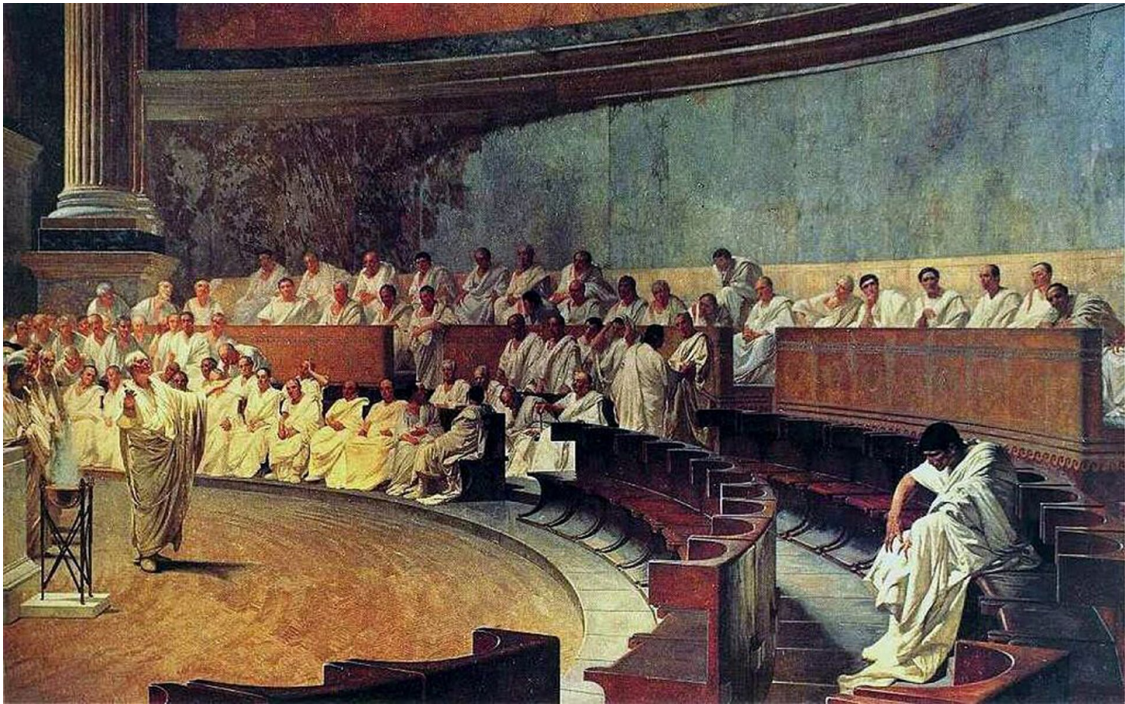
Niccolò Possino, Hannibal podróżujący przez Alpy na słoniach, domena publiczna

Ćwiczenie 3

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Polecenie 3

Przyjrzyj się ilustracji przedstawiającej obrady jednego z organów władzy w starożytnym Rzymie. Nazwij go i przedstaw jego kompetencje.



Cycon oskarża Katylinę

Cesare Maccari, Cycon oskarża Katylinę, domena publiczna

Ćwiczenie 4

Porównaj warunki naturalne panujące w starożytnej Grecji i w starożytnym Rzymie. Wyłumacz, jaki miały wpływ na kształt obu cywilizacji antycznych.

Ćwiczenie 5

Wylicz największe przegrane bitwy w historii Rzymu. Jak myślisz, która z nich była najbardziej katastrofalna w skutkach i dlaczego?

Ćwiczenie 6

Przedstaw w punktach najważniejsze wydarzenia związane z legendarnym założeniem Rzymu.

Ćwiczenie 7

Wy tłumacz, na czym polega znaczenie rzymskiego prawa dla współczesnego prawodawstwa.

Ćwiczenie 8

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Ćwiczenie 9

Dopasuj postaciom odpowiedni opis.

Oktawian August

Pierwszy cesarz rzymski, władzę przejął w 31 r. p.n.e. po bitwie pod Akcjum.

Attyla

Panował w III w. n.e. Podzielił cesarstwo rzymskie na tetrarchie oraz przeprowadził szereg reform.

Dioklecjan

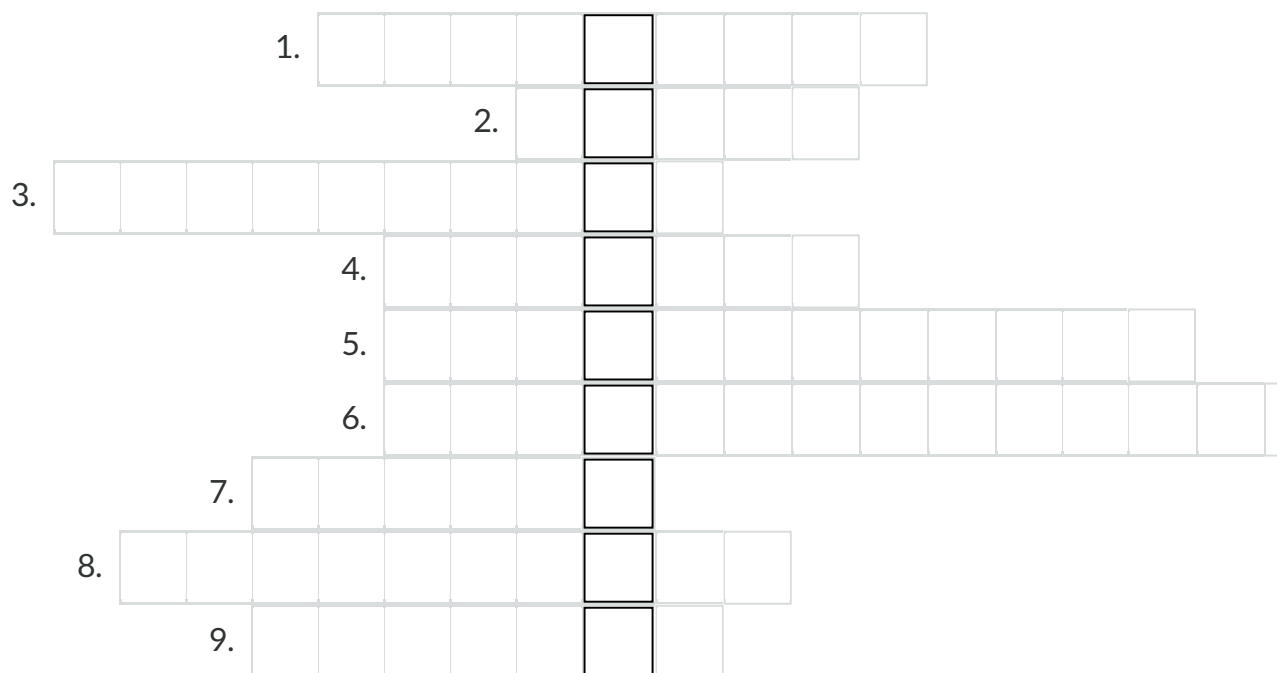
Założył miasto Konstantynopol i przeniósł do niego stolicę cesarstwa rzymskiego. W 313 r. n.e. na mocy edyktu mediolańskiego zrównał chrześcijaństwo z innymi religiami w imperium rzymskim.

Konstantyn Wielki

Przywódca Hunów, organizował najazdy na terytorium cesarstwa rzymskiego w V w.

Ćwiczenie 10

Rozwiąż krzyżówkę i odczytaj hasło.



1. Forma rządów w okresie cesarstwa rzymskiego wprowadzona przez Oktawiana Augusta.
2. Dzięki wsparciu Pompejusza i Krassusa przejął władzę w republice rzymskiej.
3. Wielki - w 395 r. n.e. dokonał podziału cesarstwa rzymskiego na dwie części.
4. Pozbawił władzy ostatniego cesarza zachodniorzymskiego.
5. Epoka, która zakończyła się w 476 r. n.e.
6. Miasto założone przez Konstantyna Wielkiego.
7. Pierwszy cesarz rzymski.
8. Plemię germańskie, które w V w. spustoszyło Hiszpanię i Galię, a następnie założyło państwo w Afryce Północnej.
9. Nazwa rzeki, którą, według legendy, przekroczył Cezar udając się na wojnę przeciw senatowi.

Ćwiczenie 11

Ułóż chronologicznie wydarzenia z historii starożytnego Rzymu.

Podbój Macedonii.



Podbój Lacjum przez Etrusków.



Wojny punickie.



Przejęcie władzy przez Oktawiana Augusta.



Podział cesarstwa na wschodniorzymskie i zachodniorzymskie.



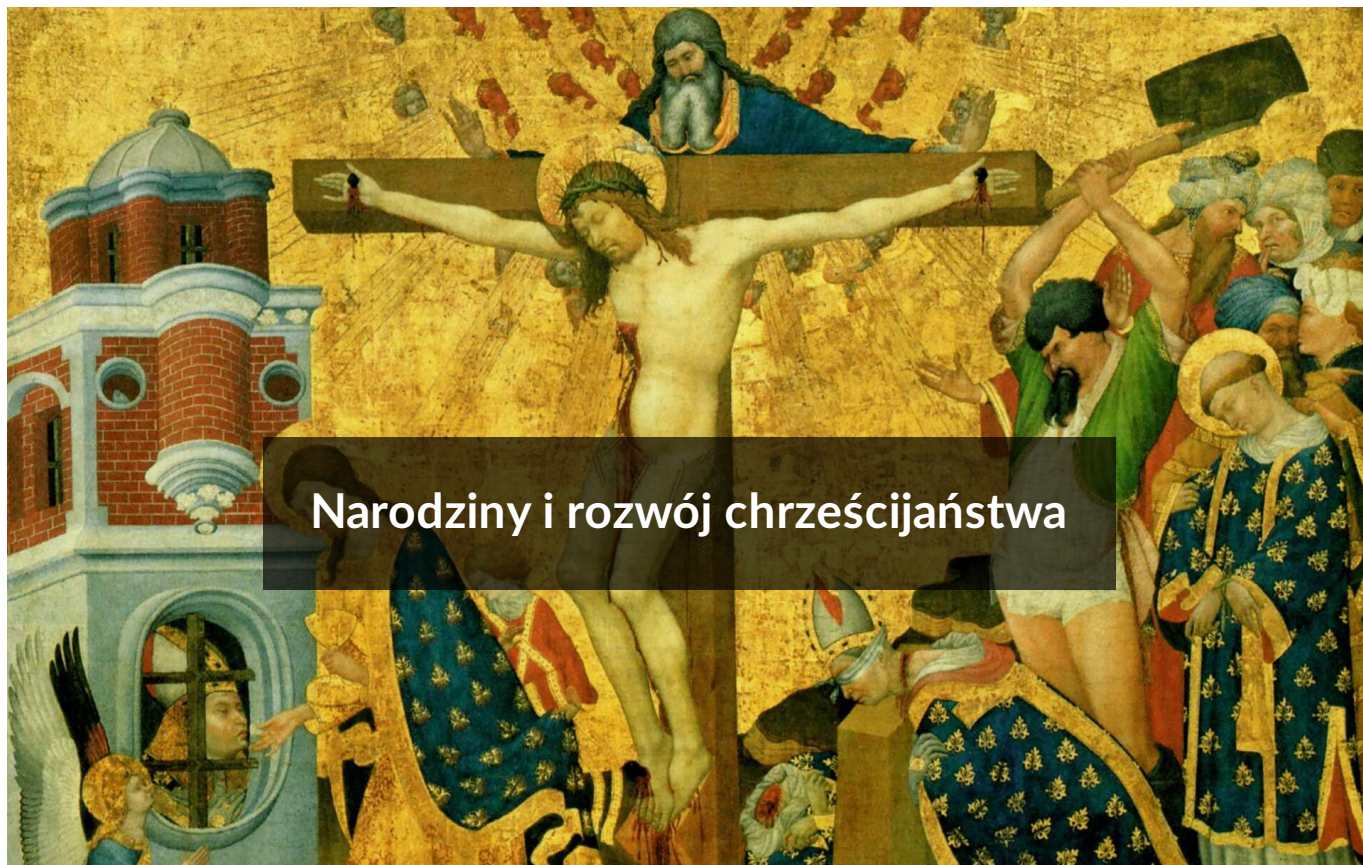
Założenie miasta Rzym.



Wielka wędrówka ludów.



Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.



Narodziny i rozwój chrześcijaństwa

Komunia święta i męczeństwo św. Dionizego

Henri Bellechose, Komunia święta i męczeństwo św. Dionizego, 1416, tempera na desce, Luwr, tylko do użytku edukacyjnego

Już wiesz

- Przedstaw główne zasady judaizmu.
- Określ zasięg cesarstwa rzymskiego w I w. n.e.

Palestyna pod rzymskim panowaniem

Pod koniec I w. p.n.e. Palestyna znajdowała się pod rzymskim panowaniem. Zamieszkujący ją Żydzi szukali nadziei na odmianę losu w odnowieniu swojej wiary. W religii żydowskiej zaszły duże zmiany: zaczęły powstawać dziesiątki ugrupowań. Tylko niektóre z nich uzyskały oficjalny status grup religijnych w obrębie judaizmu, jak np. **faryzeusze** uznający jedynie prawo pisane zawarte w Biblii.

Rzymianie konsekwentnie prześladowali większość ugrupowań. Traktowali wystąpienia ich przywódców jako akty agitacji politycznej, mające na celu podburzanie miejscowej ludności do powstania przeciwko władzy. Wielu nauczycieli i proroków zginęło z rozkazu rzymskich zarządców Palestyny, czyli **prefektów**.

Jezus Chrystus



Witraż przedstawiający nauczanie Jezusa.

Pierwszymi uczniami Jezusa było dwunastu apostołów

Cadetgray, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

Około **30 r. n.e.** zaczął nauczać **Jezus z Nazaretu**. Według tradycji urodził się w Betlejem niedaleko Jerozolimy, w krainie zwanej Galileą. Dzieciństwo i czas dorastania spędził w niewielkiej wiosce o nazwie Nazaret, na północy Izraela. Choć Jezus Chrystus jest postacią historyczną, trudno rozstrzygnąć, w jakiej mierze opowieści, które zachowały się na jego temat w Ewangeliach i w najstarszej literaturze chrześcijańskiej, odzwierciedlają rzeczywisty przebieg wydarzeń. Chrześcijanie wierzą, że Jezus był Synem Bożym i Mesjaszem zapowiadany przez proroków Starego Testamentu.

Poglądy Jezusa były pod wieloma względami rewolucyjne. Nawoływał on ludzi do wzajemnej bezwarunkowej miłości, głosząc zarazem miłość wszechmocnego Boga do

człowieka. Był bezwzględnie przekonany o otwartej dla wszystkich drodze wybawienia po śmierci w królestwie, które „nie było z tego świata”. W ten sposób bardzo śmiało odrzucił przesłanie Starego Testamentu i zawartą w nim koncepcję narodu wybranego, obietnicę doczesnej ziemi obiecanej i przyjścia zbawiciela, który miał odbudować królestwo Izraela. Jezus zebrał wokół siebie sporą grupę zwolenników. Jego nauki zaczęły zyskiwać na popularności wśród Żydów w rządzonej przez Rzymian Syro-Palestynie. Przez swoich uczniów był uznawany za **Mesjasza**, czyli w języku greckim – **Chrystusa**.

Jezus zginął męczeńską śmiercią, ukrzyżowany z rozkazu prefekta Judei Poncjusza Piłata.

Pierwsi chrześcijanie

Pierwsi **chrześcijanie**, czyli wyznawcy nauki Jezusa, byli Żydami, a ich wspólnota liczyła zapewne jedynie sto kilkadziesiąt osób. Jej ośrodkiem była **Jerozolima**, a przywódcami krewni i najbliżsi uczniowie Chrystusa: Piotr, Jakub i Jan, którzy wywodzili się z grona dwunastu **apostołów**. Świętą księgą chrześcijan była **Biblia Starego Testamentu**. Początkowo wydawało się, że chrześcijanie to jedno z licznych ugrupowań żydowskich,

które głosiły przybycie mesjasza i bliski koniec świata, czyli **apokalipsę**. Tradycyjni Żydzi byli jednak coraz bardziej niechętni Jezusowi. Po pierwsze dlatego, że według nich nie mógł być mesjaszem: był przecież tylko ubogim Galilejczykiem (nawet nie Judejczykiem). Po drugie – dla Żydów twierdzenie chrześcijan, że Jezus jest Synem Bożym, a jego ojcem jest Bóg Żydów, Jahwe, było bluźnierstwem.



Ewangeliści (Mateusz, Marek, Łukasz, Jan), Grandes Heures d'Anne de Bretagne
Jean Bourdichon, 1503–1508, Bibliothèque nationale de France, domena publiczna



Święty Paweł z Tarsu
Bartolomeo Montagna, Święty Paweł, 1482, Muzeum Poldi
Pezzoli, domena publiczna

Przełomem okazało się nawrócenie na chrześcijaństwo **Pawła z Tarsu**, który wcześniej prześladował wyznawców Jezusa. Doznał on niezwykłego objawienia. Uwierzył, że ukrzyżowany Jezus, mimo poniżającej śmierci i skromnego pochodzenia, był prawdziwym mesjaszem. Nawrócenie Pawła miało ogromny wpływ na losy rodzącego się chrześcijaństwa. Paweł był lepiej wykształcony od członków pierwotnej gminy. Zdecydował się skierować chrześcijańskie nauczanie także do pogan, mieszkańców Azji Mniejszej i Grecji. Założył wiele nowych wspólnot chrześcijańskich, w dużej części złożonych z nawróconych pogan.

Ciekawostka

W 1986 roku na dnie Jeziora Tyberiadzkiego znaleziono dobrze zachowaną łódź rybacką, pochodzącą z okresu między I w. p.n.e. a połową I w. n.e. Wykazywała ślady licznych napraw, co świadczy o tym, że była używana przez kilka dziesięcioleci, a może nawet przez sto lat. Jest więc bardzo prawdopodobne, że pływała na jeziorze w czasie, kiedy nad jego brzegami pojawiał się Jezus Chrystus. Warto zauważyć, że kilku uczniów Chrystusa było rybakami, a w Ewangeliach znajdujemy aż 50 wzmianek o łodziach rybackich.

Znak ryby budził różne skojarzenia. Uczniami Chrystusa byli rybacy także w sensie metaforycznym: apostołowie mieli „łowić” ludzi, czyli nawracać ich na swoją wiarę. Poza tym greckie słowo *ichthys* (ryba) stanowiło skrót imienia Jezusa Chrystusa. Zawierało pierwsze litery słów składających się na krótką formułę: „Jezus Chrystus, Syn Boży, Zbawiciel”.

Polecenie 1

Wskaż na ilustracji chrześcijańskie symbole.



Chrześcijańskie epitafrum w języku greckim i łacińskim z początku III w. n.e.
domena publiczna

Ćwiczenie 1

Wśród poniższych zdań zaznacz zdania prawdziwe.

☐ Pierwszymi uczniami Jezusa byli apostołowie.

☐ Jezus głosił bliski koniec świata, czyli apokalipsę.

☐ Paweł z Tarsu kierował swoje nauczanie do pogan.

☐ Jezus urodził się w Nazarecie.

☐ Jezusa skazał na śmierć prefekt Poncjusz Piłat.

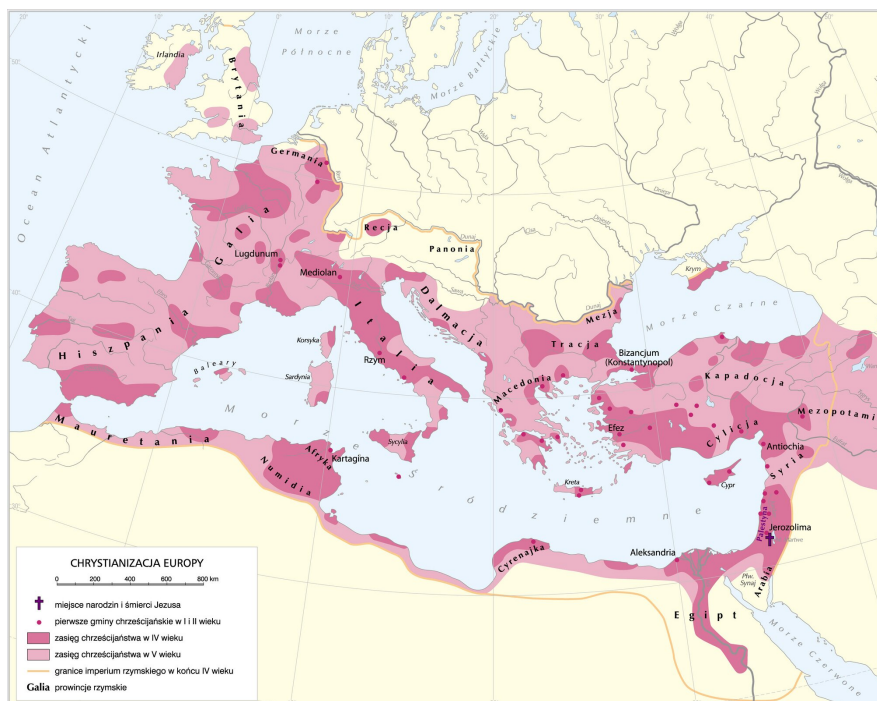
Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Prześladowania chrześcijan

W I–II w. n.e. chrześcijaństwo zdobywało nowych wyznawców. Początkowo najszybciej rozwijało się na Wschodzie, w najbliższym mu kulturowo i językowo środowisku. W I w. n.e. faktyczną stolicą chrześcijaństwa była **Jerozolima**, miejsce śmierci Jezusa oraz działalności apostołów. W II i III w. n.e. doszło do ukształtowania się kilku wielkich ośrodków chrześcijaństwa, z **Antiochią** w Syrii i **Aleksandrią** w Egipcie na czele. Chrześcijaństwo szybko dotarło również do śródziemnomorskich **metropolii** na Zachodzie, m.in. do Rzymu czy Kartaginy.

Polecenie 2

Jakie wnioski na temat rozwoju chrześcijaństwa można wysnuć, analizując poniższą mapę?
Jakie rządziły nim mechanizmy?



Rozprzestrzenianie się chrześcijaństwa od I do V wieku

Krystian Chariza i zespół,

Początkowo Grecy i Rzymianie nie umieli odróżniać wyznawców Chrystusa od wyznawców judaizmu. Zachowywali do nich typowe antyżydowskie uprzedzenia. Od mniej więcej końca I w. n.e. zaczęli sobie jednak zdawać sprawę, że chodzi o dwa różne wyznania. Było to o tyle istotne, że judaizm stanowił uznaną w prawie rzymskim religię, która cieszyła się pewnymi przywilejami. Prawo gwarantowało zarówno poszanowanie tradycji Żydów, jak i narzucało im pewne obowiązki.

W cesarstwie rzymskim chrześcijanie często spotykali się z przejawami niechęci, wrogości albo wręcz z **represjami**, najpierw ze strony Żydów, a potem pogan. Miały one zwykle postać pogromów, początkowo wzniecanych przez wrogi chrześcijanom tłum, ale nie przez władze. Pogromy były raczej sporadyczne i lokalne. Wyjątek stanowiły prześladowania, których dopuszczał się cesarz Neron, obwiniający chrześcijan o pożar Rzymu w 64 r. n.e.

Do nasilenia **pogromów** dochodziło jednak w trudnych dla cesarstwa czasach, podczas wojen i epidemii w II w. n.e. Śmierć za wiarę poniosło wówczas wielu męczenników. Aby w ciężkich chwilach zjednać bogów, władcy egzekwowali od wszystkich obywateli składanie ofiar ku czci rzymskich bogów i cesarza. W ten sposób przymuszali chrześcijan do wyrzeczenia się swojej wiary. Większość wiernych składała ofiary obcym sobie bogom, ale po odbyciu pokuty wracała do swojej wiary.



Popiersie Konstantyna Wielkiego

Jean Christophe BENOIST, Wikimedia Commons, licencja:
CC BY 2.5

Rzymska cywilizacja okazała się jednak dla chrześcijaństwa raczej szansą niż zagrożeniem. Względny dobrobyt, rządy prawa i sprawna administracja zapobiegały wybuchom społecznym, a łatwość podróżowania i komunikacji pomagała chrześcijańskim misjom. W **313 roku** cesarz Konstantyn Wielki wydał **edykt, który zrównywał chrześcijaństwo z innymi religiami w państwie.**

Podsumowanie

Ćwiczenie 2

Uporządkuj chronologicznie wydarzenia związane z powstaniem i rozwojem chrześcijaństwa.

Nauczanie Jezusa.



Męczeńska śmierć Jezusa.



Wydanie edyktu przez cesarza Konstantyna Wielkiego.



Nauczania Pawła z Tarsu.



Narodziny Jezusa.



Nasilenie represji wobec chrześcijan.



Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Rozwiąż krzyżówkę.

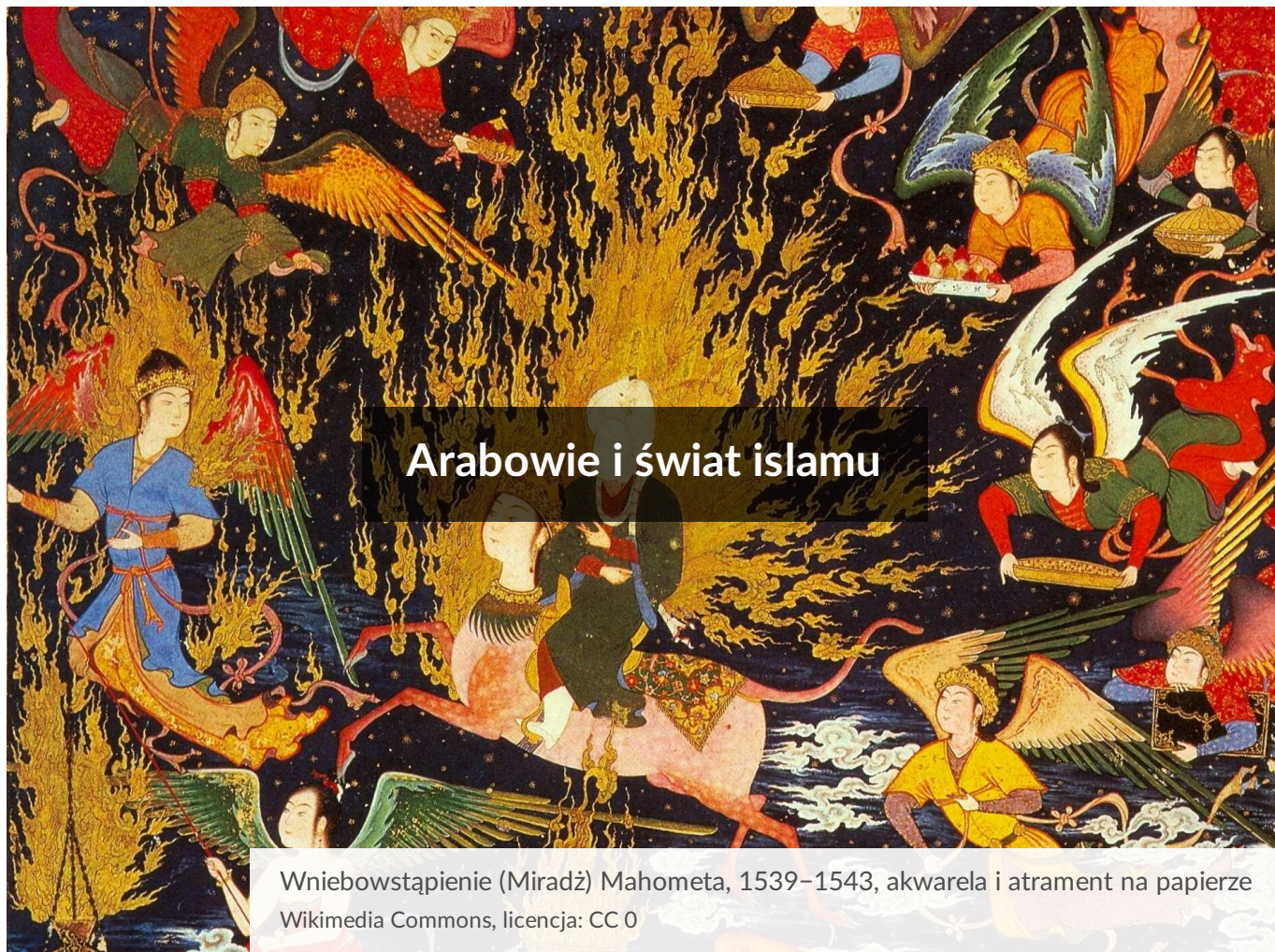
Rozwiąż krzyżówkę.

[illegible]

1. Wyznawcy Jezusa.
2. Wydał go cesarz Konstantyn Wielki w 313 roku.
3. Miasto, w którym umarł Jezus.
4. Imię prefekta Judei, który skazał Jezusa na śmierć.
5. Greckie tłumaczenie słowa „Mesjasz”.

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

1. Opisz sytuację Żydów w Palestynie w I w. n.e.
2. Wyjaśnij, jak wyglądały narodziny chrześcijaństwa w Palestynie w I w. n.e.
3. Przedstaw rozwój i rozprzestrzenianie się chrześcijaństwa w cesarstwie rzymskim.
4. Podaj przyczyny prześladowania chrześcijan.



Arabowie i świat islamu

Wniebowstąpienie (Miradż) Mahometa, 1539–1543, akwarela i atrament na papierze
Wikimedia Commons, licencja: CC 0

Już wiesz

Wymień poznane dotąd przez ciebie religie monoteistyczne.

Półwysep Arabski

W VII wieku Półwysep Arabski oraz pustynne pogranicza dzisiejszych Jordanii i Iraku zamieszkiwali **Arabowie**. Jako pasterze owiec i wielbłądów kontrolowali handel w głębi półwyspu i dostarczali osiadłej tam ludności zwierzęta i produkty zwierzęce. Wynajmowali się też jako przewodnicy. Najważniejsze szlaki handlowe prowadziły z południa na północ, do Mezopotamii i z powrotem. Kupcy przewozili nimi przyprawy, kadzidła i pachnidła, z powrotem zaś trafiały produkty wytworzone w miastach Bliskiego Wschodu. Jednym z najważniejszych ośrodków handlu była **Mekka**. Tu, w zatłoczonym przez kupców ze wszystkich stron świata mieście, spotykali się Arabowie, Żydzi i chrześcijanie.

W Mekce stała świątynia o nazwie **Al-Kaba** (czyli po arabsku: sześcian, kostka), ważne sanktuarium i cel pielgrzymek. Arabowie wierzyli, że świątynię zbudował biblijny patriarcha Abraham, czyli **Ibrahim**, i jego zrodzony z Egipcjanki o imieniu Hagar syn **Izmael**. Wedle Biblii Izmael był praojcem wszystkich Arabów.

Mahomet i jego nauki



Mahomet pisze Koran pod dyktando Gabriela, ilustracja z XIV-wiecznej księgi perskiej

Wikimedia Commons, licencja: CC 0

Około 570 roku w Mekce przyszedł na świat **Mahomet**. Na początku VII wieku Mahomet zaczął doznawać niezwykłych wizji podczas samotnych rozmyślań. Wierzył, że w ten sposób poznaje wolę Boga, czyli **Allacha**, i stał się jego Prorokiem. Publiczne ogłoszenie takiego przekonania mogło jednak skutkować oskarżeniem o uleganie demonom – dżinom lub szejtanom (od tego drugiego określenia pochodzi polskie słowo „szatan”) – dlatego w ciągu kilku kolejnych lat Mahomet dzielił się objawieniami tylko z najbliższą rodziną. Wspierany przez żonę zaczął w końcu głosić swoje proroctwa.

Zgodnie z naukami Mahometa istnieje jeden Bóg, stwórca świata i człowieka. Wszystkich ludzi czeka po śmierci sąd – z poglądem tym łączy się idea zmartwychwstania zmarłych: ludzie dobrzy znajdą się w raju, a źli – w piekle, przy czym dobro i zło będzie osądzone wedle uczynków. Wszyscy ludzie powinni się poddać całkowicie woli Boga, co jest jednoznaczne z praktykowaniem **islam**u (takie jest znaczenie tego terminu), oraz zostać **muzułmanami**, to znaczy uznać Mahometa za ostatniego z proroków. Mojżesz i Jezus są poprzednikami Mahometa, czyli pełnoprawnymi prorokami. Choć Żydzi i chrześcijanie zaliczani byli do Ludów Księgi, zawierającej boskie objawienia Biblii, dopiero udzielone Mahometowi proroctwa spisane w **Koranie** miały zawierać pełnię nieskażonej prawdy o Bogu i człowieku. W nauczaniu Mahometa łączyły się tradycje judaizmu i chrześcijaństwa.

Polecenie 1

Powiedz, w jakiej jeszcze religii występuje archanioł Gabriel.

Oto krótkie muzułmańskie wyznanie wiary (tzw. **szahada**), które zawiera podstawowy dogmat islamu: „Zaświadczam, że nie ma boga prócz Allacha, i zaświadczam, że Muhammad jest Wysłannikiem Allacha” (po arabsku: *Aszhadu alla illaha illah lah, ła aszhadu anna Muhammadan rasulullah*).

Kaligraficzny zapis tego wyznania stanowi prastary fundamentalny symbol islamu, podobnie jak samo imię Allacha.



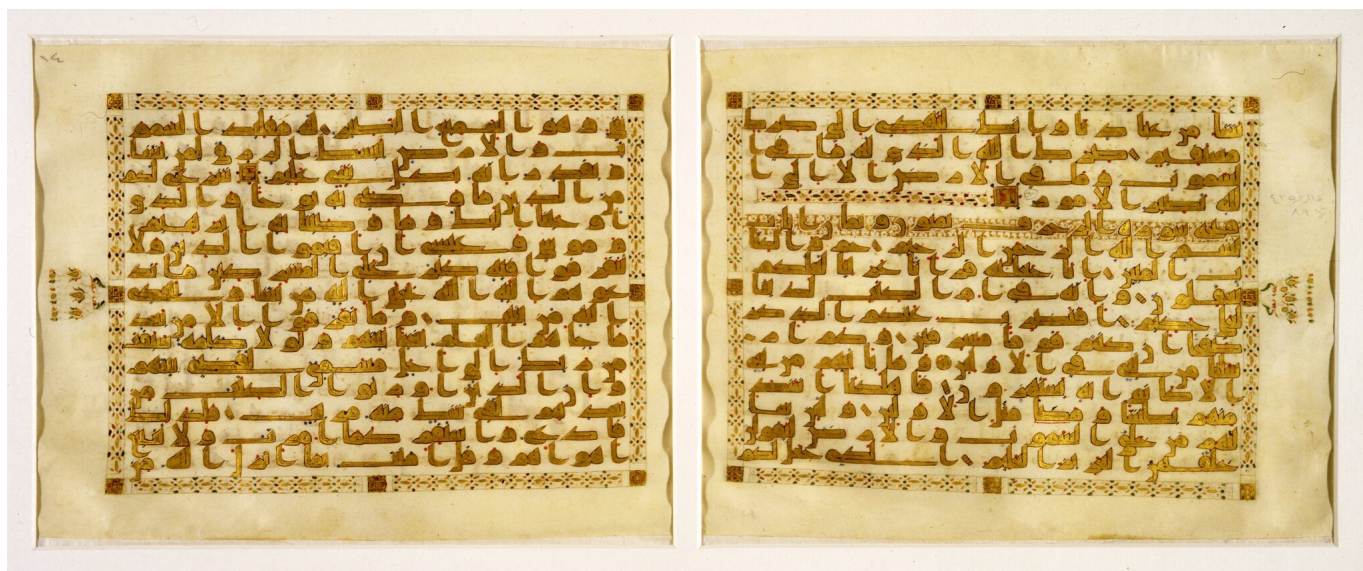
Szahada widniejąca na fladze Arabii Saudyjskiej. Miecz symbolizuje straż nad świętymi miejscami islamu

domena publiczna

Polecenie 2

Sprawdź, na fladze którego kraju również występuje szahada.

Koran



Karty z egzemplarza Koranu z IX wieku

Wikimedia Commons, licencja: CC 0

Obok dogmatu jedności Boga w centrum islamu znajduje się wizja raju dla zmarłych, którzy dzięki swej wierze i czynom zasłużyli na zbawienie. Mahomet obiecywał wiernym, że po śmierci czekają na nich bezkresne „ogrody Edenu”, „ogrody raju”, „ogrody rozkoszy”, przedstawiane jako kraina zmysłowych przyjemności bez końca. Należy pamiętać, że tego rodzaju opisy bywają interpretowane przez wyznawców islamu przenośnie – jako wyobrażenie duchowego doświadczenia, np. piękni młodzieńcy i hurysy mogą stanowić symbole oczyszczonych dusz, dobrych uczynków albo przymiotów Boga.

“ Koran - opis raju

„Pośród nich krążą młodzieńcy nieśmiertelni
 Z czaszami, dzbanami i kielichami, napełnionymi napojem
 z płynącego źródła,
 Od którego nie cierpią na ból głowy ani nie doznają upojenia,
 Z owocami, dowolnie wybieranymi,
 I z mięsem ptaków, jakiego zapragną.
 Będą tam [hurysy](#) o wielkich oczach,
 Podobne do perły ukrytej
 I spoczywać będą na podwyższonych łóżach.
 Zaprawdę, stworzyliśmy je w sposób doskonały
 I uczyniliśmy je dziewczycami,
 Kochającymi, jednakowego wieku”.

Koran - opis raju, [w:] , Koran, tłum. Józef Bielawski.

Ucieczka do Medyny. Pięć filarów islamu



Mahomet został pochowany w Meczecie Proroka – miejscu, gdzie znajdował się jego dom w Medynie. Obok spoczywa jego córka Fatima, a nieopodal wielcy następcy Mahometa i pierwsi przywódcy muzułmanów: Abu Bakr i Umar. Medyna jest drugim po Mekce świętym miastem islamu. Trzecim jest Jerozolima.

Wurzelgnohm, Wikimedia Commons, licencja: CC 0



Mahomet

Portret Mahometa jadącego na rumaku, Galeria Sztuki Południowej Australii, domena publiczna

Większość mieszkańców Mekki zignorowała nauki Mahometa, często z nich szydząc, ale mimo to Mahomet powoli pozyskiwał zwolenników, zwłaszcza wśród ludzi znajdujących się niżej w hierarchii społecznej i obcokrajowców. Zjednywało ich odrzucenie przez islam podziałów społecznych oraz dążenie do równości i sprawiedliwości. Kiedy Mahomet zaczął otwarcie potępiać wielobóstwo, zwrócili się przeciw niemu lokalni przywódcy.

Mahomet wraz z grupą zwolenników opuścił Mekkę i w **622 roku** znalazł schronienie w **Medynie**. Jej mieszkańcy zazdrościli Mekce pozycji i bogactwa. Z większą sympatią odnosili się też do idei

monoteizmu, ponieważ były tu silne wpływy mniejszości żydowskiej.

Hidżra, czyli ucieczka Mahometa, jest w tradycji arabskiej początkiem ery. Kalendarz wszystkich muzułmanów na świecie rozpoczyna się 16 lipca 622 roku – w dniu, w którym doszło do trwającej kilka miesięcy ucieczki. Wielkie znaczenie hidżry polega też na tym, że ówczesni towarzysze Mahometa zostali po jego śmierci przywódcami muzułmańskiej wspólnoty, tzw. ummy, która przyjęła islam.

Fundamentem muzułmańskiej pobożności i podstawą życia wspólnoty stało się **wyznawanie wiary w jedynego Boga i jego Proroka**, pięciokrotna modlitwa w ciągu dnia, obowiązkowy post w świętym miesiącu zwanym **ramadanem**, udzielanie jałmużny i co najmniej jedna w życiu pielgrzymka do Mekki. Zasady te stanowią do dziś pięć filarów islamu.

Kiedy wspólnota okrzepła, doszło do kilkuletnich walk z mieszkańcami Mekki wyznającymi politeizm. Muzułmanie odcięli ich od możliwości handlu z Syrią, napadając na ich karawany. Ostatecznie Mekka uległa dziesięcioletniej armii Mahometa. W Al-Kabie zniszczono setki posągów pogańskich bóstw. Muzułmanie mogli teraz swobodnie do niej pielgrzymować. Sam Mahomet pozostał jednak w Medynie, która wyrastała na potężny ośrodek nowej wiary. Islam zyskiwał coraz więcej zwolenników na terenie całego Półwyspu Arabskiego. Jeden po drugim upadały miejsca kultu dotychczasowych bóstw arabskich. W ten sposób Mahometowi udało się w ciągu kilku ostatnich lat życia zjednoczyć plemiona Półwyspu Arabskiego. W jedynej, uroczystej pielgrzymce Mahometa do Mekki w 632 roku towarzyszyło mu kilkadziesiąt tysięcy wiernych. Prorok zmarł zaraz potem po krótkiej chorobie.

Ćwiczenie 1

Wskaż zasady obowiązujące w islamie.

- ☐ Zakaz udzielania jałmużny.
- ☐ Oddawanie czci wielu bogom.
- ☐ Wiara w jednego Boga.
- ☐ Obowiązek spożywania koszernego jedzenia.
- ☐ Co najmniej jedna w życiu pielgrzymka do Mekki.
- ☐ Obowiązkowy post w świętym miesiącu.

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Jak wygląda meczet?



Meczet Al-Aksa w Jerozolimie

Godot13, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0

Sanktuaria islamu, czyli **meczety**, nie mają ustalonej formy. Meczet to dowolny budynek, w którym oddaje się cześć Bogu. Odbывают się w nim nie tylko modlitwy, ale też spotkania, lekcje i wykłady, zbiórki datków dla ubogich i śluby. Z początku meczety były niewysokie. Budowane były na planie kwadratu albo prostokąta i przykryte kopułą. Często towarzyszyły im rozległe dziedzińce z arkadami. Wznosiły się nad nimi wyniosłe wieże **minaretów**, skąd pięć razy dziennie rozlegały się wezwania do modlitwy, czyli tzw. adhany albo azany.

Zgodnie z muzułmańską tradycją pierwszym meczetem na ziemi, jeszcze w czasach poprzedzających pojawienie się islamu, była Al-Kaba, którą wzniósł z polecenia Boga sam Abraham. Natomiast pierwszy meczet wzniesiony w czasach islamu zbudował, zaraz po wejściu do Medyny, Mahomet.

Ćwiczenie 2

Pismo arabskie to pismo alfabetyczne. Powstało późno, w IV w. n.e., ale wywodzi się z o wiele starszych pism Bliskiego Wschodu. Na poniższej ilustracji litery pisma arabskiego zestawiono z pokrewnym im pismem. Zaznacz, jakie to pismo.

ه	د	خ	ج	ب	أ
ك	ي	ط	ح	ز	و
ظ	ن	ذ	م	ل	ش
ر	ق	ص	ف	ع	س
س ²	ؤ	ئ	ت	غ	ث

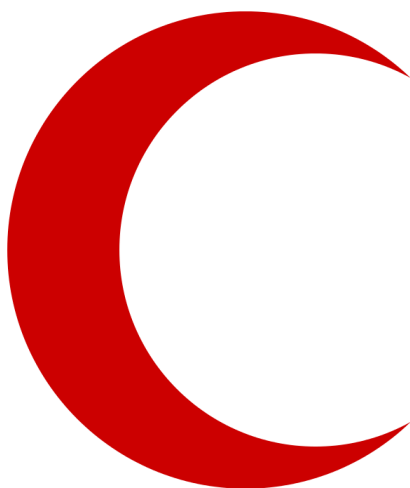
☐ klinowym

☐ alfabetycznym

☐ hieroglificznym

Świat arabski po Mahomecie

Zmarły Prorok nie zostawił po sobie syna ani też żadnych wskazówek co do przekazania władzy. Na jego miejsce wspólnota wybrała Abu Bakra, nadając mu tytuł **kalifa**, czyli „następcy”. Rozpoczęła się krótka, ale przełomowa epoka **pierwszego kalifatu**, czyli rządów pierwszych czterech tzw. **kalifów prawowiernych**. Formalnie zadaniem Abu Bakra było kierowanie codziennym funkcjonowaniem wspólnoty muzułmańskiej, kalif jednak skutecznie pokierował ekspansją islamu na Półwyspie Arabskim. Podporządkował sobie wszystkie plemiona, a ich stolicą uczynił Medynę. Abu Bakr nakazał też spisanie rozproszonych nauk Mahometa w postaci jednej księgi o nazwie **Koran**, oznaczającej „recytację”. Koran uzyskał znany nam dzisiaj kształt mniej więcej w połowie VII w. n.e. Uznawany jest za najpiękniejsze dzieło literatury arabskiej. Stał się także głównym źródłem muzułmańskiego prawa (**szariatu**). Zakazywał zabijania, samobójstwa oraz krzywdzenia bliźnich, a także kradzieży, kłamstwa i cudzołóstwa. Określał zarazem obowiązki muzułmanina: jego dobre uczynki, zwłaszcza wobec biednych i członków rodziny.



Flaga Czerwonego Półksiężyca – największej organizacji humanitarnej działającej w Turcji
domena publiczna

Symbolem kalifatu stał się prosty, dekoracyjny motyw półksiężyca, który często pojawiał się na arabskich monetach. W epoce nowożytnej kojarzono go raczej z islamem. W XIX wieku stał się także dla jego wyznawców symbolem islamu.

Polecenie 3

Sprawdź, na flagach których państw widnieje półksiężyc.

Lata podbojów

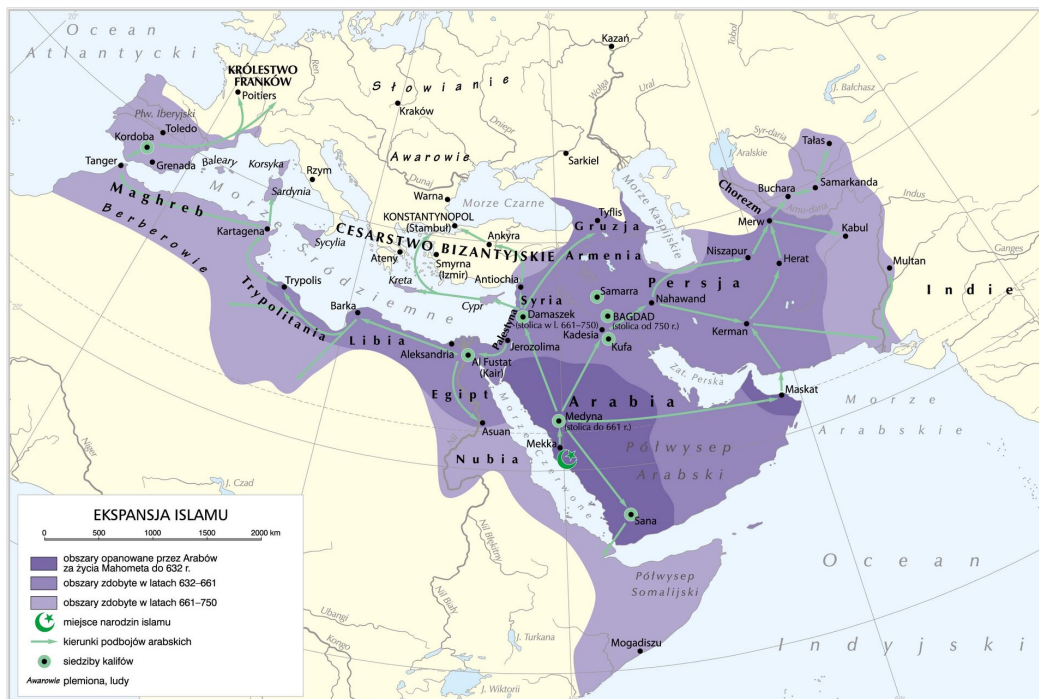
W latach trzydziestych VII wieku, w ciągu mniej więcej dziesięciu lat, Arabowie zajęli Palestynę (wraz z Jerozolimą) i Egipt, pozbawiając Bizancjum strategicznych dostaw zboża. Podbili też Mezopotamię, Armenię i samą Persję. Opanowali również wyspy Rodos i Cypr. W drugiej połowie VII wieku rozpoczęli podboje w głębi Azji Mniejszej.

Następnie Arabowie podporządkowali sobie północną Afrykę Bizantyńczyków, skąd potem podbili Hiszpanię. Dotarli nawet do południowej doliny Indusu, na tereny dzisiejszego Pakistanu i Afganistanu.

Rezultat podbojów, którymi dowodzili najbliżsi towarzysze Mahometa, zainspirowani jego wiarą i charyzmą, był zdumiewający. Wyznawcy Allacha w krótkim czasie wyrosli na światową potęgę. Po raz pierwszy od mniej więcej półtora tysiąca lat Morze Śródziemne przestało być wewnętrznym morzem Greków i Rzymian, ośrodkiem wspólnej grecko-rzymskiej kultury i sposobu życia. Na wybrzeżach Egiptu i Afryki Północnej, zamiast greki i łaciny, uniwersalnym językiem rządzących elit i coraz większej części mieszkańców stał się język arabski. Kultura arabska otworzyła się na dziedzictwo kultury antycznej, na tradycje hellenistyczne, bizantyjskie, indyjskie i – zwłaszcza – perskie. Odegrała w ten sposób zasadniczą rolę jako pośrednik idei i wynalazków.

Polecenie 4

Przestudiuj poniższą mapę i wymień miasta leżące na terenach zajętych przez Arabów w czasach Mahometa.



Ekspansja islamu
Krystian Chariza i zespół,

Obowiązki wobec najeźdźcy

Podbita ludność była jedynie zobowiązana płać **podatki** na rzecz niewielkiej mniejszości muzułmańskich zdobywców. Tym samym masy podległej kalifom ludności mogły żyć swoim dotychczasowym życiem, zachowując własne kultury, języki i obyczaje. Początkowo zdobywcy i podbijani tworzyli zupełnie odrębne światy. Większość podbijanej ludności Egiptu, Mezopotamii i Persji nie rozumiała nawet języka arabskiego. Arabowie ze swej strony nie podejmowali żadnych kroków w celu nawracania poddanych na islam. Wyznawcy religii monoteistycznych, Żydzi czy Chryścianie, cieszyli się pełną swobodą wyznania, aczkolwiek represjonowani byli wyznawcy politeizmu.

Podsumowanie

Ćwiczenie 3

Rozwiąż krzyżówkę.

1.								
2.								
3.								
4.								
5.								

1. Wznosi się nad meczetem.
2. Muzułmańskie wyznanie wiary.
3. Tytuł następców Mahometa.
4. Prawo muzułmańskie.
5. Sanktuarium islamu.

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Polecenia

1. Przedstaw początki islamu i kolejne etapy życia Mahometa.
2. Wymień główne założenia islamu.
3. Scharakteryzuj politykę Arabów wobec podbijanych ludów i wyznawców innych religii.
4. Opisz ekspansję Arabów w VII–VIII wieku.
5. Wyjaśnij, na czym polegała rola Arabów w przekazywaniu kultury Greków i Rzymian.